

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

ҒАФУР ҒУЛОМ

Ҳикоялар
КЎНГИЛСИЗНИНГ «ҚИЛИҒИ»

Бир танча бўлиб гурунглашиб, ғўза чувиб ўлтирган қиз-жувонлар қўярда-қўймай Сарвар холадан ўтган гаплардан ҳикоя сўйлатмоқчи бўлдилар. Сарвар ҳола қўлидаги кўсакнинг огзини ёрар экан, жавоб кутиб тикилган жувонларга қаради-да:

— Қуриб кетсин ўша бемаъни гаплар, ишларингизни қилсаларинг-чи, айланайлар,— деди. Бунга Мукамбарой унамай:

— Улар, хола, нима қилармиш, биз ҳам ўша, сизнинг бошингиздан ўтган гаплардан эшитиб қўйсак,— деди.

Хонпошшо Мукамбаройга қўшилиб:

— Айта қолинг, шунча одамнинг сазасини бекорга ўлдирманг, — деди.

Сарвар хола ўлтирган хотин-қизларга бир тикилиб олди-да:

— Хайр, қани айтсам айтай, — деди, лекин қулоқларингни солиб, жим ўлтирасизлар, биронталаринг қилт этиб оғиз очсаларинг, ҳикоя ўша ерда адоий тамом. Мендан гина қилманглар, хўпми?

— Хўп, қани бошланг.

Сарвар хола ҳикоясини бошлади:

— Дадам ўроқчиликда михчагарлик қилар эди. Узи камбағал, ёлғиз қўл одам эди. Ёнига биронта шогирд ёки халфа солиб ишлатишга қурби етмас эди. Онам кўпинча қўни-қўшниларимизнинг тўй, маърака, уй-рўзгорларидаги юмушларига қарашиб, улардан нон, ош олиб келиб тирикчиликка қарашар эди, мен бўлсам энди ўн еттидан ўн саккизга қадам қўйган навқирон қиз эдим. Бизнинг уй ичимизда мендан кичик иккитагина ўғил укаларим бўлса ҳам, уларнинг қўлидан ҳали ҳеч иш келмас эди. Маҳалламызда биздан уч қўшни нари Қосимбой деган катта пойкўпчи бўлиб, унинг тўрт-беш жойда катта-катта жувозлари, гуручбозорда беш-олтита дўконлари бўлар эди. Булар ҳар ҳафтада вагон-вагон гуручларни Бухоро томонга жўнатиб турар эдилар. Қосимбойнинг қўл остида камии элликлар гумашталари, хизматкорлари, шаҳардан шаҳарга қатновчи одамлари бор эди. Буларнинг ҳамма ҳисоб-китобларини тўғрилайдиган бойнинг ўттиз бешлар чамасидаги Ғанибойвачча деган ўғли бор эди.

Мен кундан-кун ўсдим. Уғил укаларим ҳам улғайиб, бўйлари чўзила бошлади. Дадам бечоранинг бошида янги умидлар, мени эрга бериш, укаларимни суннат қилиш каби орзу-ҳаваслар уйғона бошлади.

Қиз маъно бировнинг хасми, қачон бўлса ҳам ўз тенги чиқса, ўраб-чирмаб олиб кетади. Лекин ўғил боланинг иши қийин. Уни суннат қилиш, уйлантириш — ҳаммасига ҳам ота-она жавобгар. Дадамнинг миясида ҳам мени эрга беришдан илгари укаларимнинг қўлларини «халоллаб» олиш ташвиши каттароқ эди. Чунки

катта укам ўн иккига, кичиги ўнга кириб қолганларидан маҳалла-кўйдаги кишилар ҳам дадамни кўрганда, нуқул шу тўғрида сўз очиб, уялтирар эканлар. Баъзилари:

— Раҳматқул ака, тўйни қачон қиламиз? Қачон сабзи тўғраймиз?— десалар, баъзилари биронта сотиладиган нарсани дадамга рўкач қилиб:

— Раҳматқул ака, сиз шуни олиб қўйинг, мана, яқинда, худо хоҳласа, бошингизда тўйингиз бор. Бирор эгилингизга яраб қолади, — деяар эканлар.

Хатто бир куни маҳалланинг сўфиси:

— Раҳматқул, домламизнинг елкалари ҳам қичиб қолган эмиш. «Қачон тўй бўлади?» деб сўрамоқдалар. Бу йил куздан қолмас, иншообло, — деб дадамни мулзам қилар эканлар.

Дадам халқнинг таъна-тавбасидан зерикиб, бир кун онам билан маслаҳат қилдилар. Қандай бўлса ҳам бир ўнқовини топиб, киши кўргандай орзу-ҳавасли тўй ўтказиш ниятида эдилар.

Отам билан онам ўйлаб-ўйлаб, охири Қосимбойвачадан бирор юз эллик сўм қарз олишни маъқул кўрдилар.

Шу билан дадам эртасига бомдоддан чиққандан сўнг тўғри Қосимбойвачанинг ҳовлисига бориб қарз сўрамоқчи бўлибди.

Қосимбойвачча аввалига: «Қўлимда нақд оқчам йўқ, берганим билан вақтида узолмасдан уяладиган бўлманг. Сиз билан биз ёнма-ён қўшни, тагин ўртамизга совуқчилик тушиб, нари-бери гапга қолмайлик», деб турли шартлар билан векселга қўл қўйдириб, юз эллик сўм бермоқчи бўлибди. Бу пулнинг юз сўми нақд оқча, қолганига ўз жувозидан гуруч берар экан, дадам юз эллик сўмга ҳар ойга беш сўм ижара тўлаши лозим экан.

Шу билан уйимизда хурсандчилик пайдо бўлди. Ҳамманинг оғзида «тўй-тўй», қавм-қариндошларимиз «муборак бўлсин»га кела бошладилар. Ўн беш кунга қолмай дадам ўғилларининг қўлини «ҳалоллаб» олди.

Сарвар хола сўзини шу ерга етказганида қиз-жувонларга қараб:

— Бўлди, қоқиндиқлар, менинг бошимдан ўтгани шу, — деди.

Қиз-жувонлар чувиллашиб:

— Улар, дадангизнинг тўйи қурсин, бизга унинг нима қизиғи бор. Қолганини айтинг. Гапнинг мойлиги

келганда тўхтатманг-да, холажон,— дейишди. Сарвар хола жилмайиб туриб сўзга бошлади:

— Орадан бир неча кун ўтди. Бир кун бойнинг уйида хизмат қилиб юрадиган Шафоат амма деган оқсоч онамдан: «Ишларимга озроқ боқишиб юборсин», деб мени сўраб олиб чиқиб кетди. Мен чиқдим. Дадамнинг бойдан қарзлари бўлганидан, бойнинг уйида бўладиган бутун мовлиятларда чиқиб, хизмат қиладиган бўлиб қолдим. Бора-бора: «Кимсан, бойбувангдан қочасанми!» дейишиб Қосимбойдан қочмайдиган қилишди. Мен бойнинг уй юмушларини қилишга кўп чиқар эдим. Бир кун бойнинг катта хотини мендан койиб:

— Сарвар, агар бизнинг уйдагиларнинг ҳаммасидан ҳам қоча берадиган бўлсанг, бизнинг уйга чиқма, наҳотки биттаю битта Ғанибойваччадан қочсанг, худога шукур, у кичкина одам эмас. Сендайларга зор ҳам эмас,— деди.

Мен бойнинг ўғли Ғанибойваччага салом бериб кўриндим. Уялганимдан қора терга тушиб, ерга термилар эдим. Ғанибойвачча менга жуда қаттиқ тикилиб кулди-да:

— Ҳа, Сарвархон, омонмисиз, баракалла-баракалла, катта қиз,— деб чиқиб кетди. Ғанибойваччанинг хотини Зумрад келин оғи машҳур бойлардан Иноят-қожихоннинг қизи бўлиб, унча айтатурган чиройли эмас эди. Ғанибойвачча унга кўп ҳам икки суюб қарамас эди. Шу важдан Ғанибойвачча ким кўринган кишиларнинг хотин-қизларига олайиб юрар эди. Мен Ғанибойваччага кўринганимни онамга айтганимда, онам койиб:

— Ғанибойваччанинг кошки нияти соғ бўлса, дадаси топганини кўча-кўйда созуриб юради, чакки қилибсан, қизим,— деди.

Хайр, бир кун яна Қосимбойнинг уйига меҳмонлар келадиган бўлганидан, оқсоч мени чақириб кетди. Мен уларнинг келди-кетдисининг кўплигидан зерикиб, чиқмай деган эдим ҳам-ку, бироқ дадам бечоранинг юз-хотирини қилиб чиқишга мажбур бўлдим. Мен чиқганимда, бойнинг уйига ҳеч қандай меҳмон келишининг асари бўлмай, уйда ҳатто бойнинг хотинлари ҳам, келинлари ҳам йўқ эдилар. Оқсоч мени алдаб олиб чиққан экан. Шафоат амма менга илжайиб:

— Оппоқ ойимлар билан келинлари нах кўч-кўронлари билан қудаларининг уйига зиёфатга кетишди. Абдуфаттоҳ Ғулжадан қайтган экан, бу кун у ерга

ҳамма йиғилган. Бойбобонг ҳам ўша ерда. Бугун сен билан мен ёлғиз уйнинг бекасимиш, ҳе-ҳе-ҳе.

Мен майда-чуйдани суриштириб ўлтирмай, ҳовли юзаларини супуриш-сидиришга бошладим. Қозон-товоқларни ювдим, Шафоат амма бу пайтларда уй ичларини йиғиштириб юрар эди. Мен ариқ лабида самоварнинг кулини тўкар эдим. Шафоат амма бойнинг кичик хотинининг уйдан:

— Сарвар, ҳай Сарвар, опанг айлансин, бориб келин ойнининг уйини сен йиғиштириб қўя қол, кошки у ойимхоним ўлгурлар бировга ўз юкларини ортмоқчилаб юрмасалар,— деди.

Мен «хўп» дедим-да, супургини кўтариб, Ганибойваччанинг хотинининг уйига кирдим. Тўғридан ҳам, уй йиғиштирилмаган, келиннинг бутун пардоз-андоз буюмлари, ечган кийим-кечаклари ер билан битта бўлиб, уй юзасида чочилиб ётар эди. Ҳатто ўринлари ҳам йиғилмаган эди. Менинг ёшлигим, нодонлигим қурсин, кўнглимга шу пайтда бир пардоз қилиш келиб қолиб, келиннинг ойнасининг ёнига келиб қолиб, упа-элик, сурмалари билан қош-кўзларимни пардоз қилмоққа бошладим. Шафоат амма уйнинг эшигини очиб, келиб менга қаради-да, кемшик тишларини иржайтириб:

— Ҳа, қиз ўлмагур, ҳеч ким йўғида пардоз-андозингни қилиб қол, тагин эр олиб қочиб кетмасин,— деб эшикни ёпиб чиқиб кетди.

Мен унинг орқасидан кулиб қолдим. Шу тобда бирдан уй ичидан:

— Сарвар,— деган товуш эшитдим. Юрагим урмоққа бошлади. Атрофга кўз югуртириб, ҳеч кимни топа олмадим. Тагин:

— Сарвар, пардоз қилмасанг ҳам чиройлисан,— деди ҳалиги овоз. Ялт этиб қарасам, Ганибойвачча тахмондан зардиволни қайириб, менга жилмайиб турар эди. Мен, «войдод» деб эшик томонга югурдим. Қарасам, эшик орқасидан занжирланган эди.

Шафоат амма билан Ганибойвачча бирикиб, мени шундай қўлга туширмоқчи бўлганларини пайқадим. Қочиб қутулишга бирорта эшик қидирар эдим. Ганибойвачча тахмондан туша келиб, қўлимни маҳкам ушлади.

— Сарвар, бари бир, қочиб қутула олмайсан. Ўзинг яхши биласанки, мен хотинимга кўнгилсизман. Мен сени ўзимга хотин қилиб оламан,— деди.

Бу чоқда, у ўз сўзларини бўғилиб-бўғилиб, ютоқиб сўзлар эди. Мен йиғладим. Ҳеч иложим қолмади.

Сарвар хола ўз сўзини шу ерга келтирганда бир уҳ тортиб қўйди ва кўзига ёш олиб:

— Юзимга совуқ сув сепиб, Шафоат амма ўзимга келтирганда, Ғанибойвачча йўқ, мен бир пуллик одам бўлган эдим,— деди.

Бутун бир танча хотинлар бир-бирларига қарашиб олдилар-да:

— Келинг, хола, садағайи кўз ёшингиз кетсин, ўтган ишдан туш яхши, қолганини гапиринг, кейин нима бўлди,— дедилар.

— Қоқиндиқлар, кейин нима бўлар эди, — деди Сарвар хола,— дадамнинг бойдан оқча олганига бир йилча бўлган бўлса ҳам бир тийин тўлай олгани йўқ эди. Бой нотариусдан одам билан келиб, уйимизни ҳатлатди. Маҳалла-кўйнинг нархи билан ҳовлимизни бой ўзига бир юз етмиш беш сўмга қолдирди. Бойнинг дадамдаги ҳақи ижараси билан икки юз ўттиз беш сўм бўлар экан. Қолган олтмиш сўм пулни дадамга закотга ушатди. Биз ўз уйимизни бойга топшириб, кўчларимизни ортмоқлаб, мана шу ерга келиб қолдик. Дадам мени бир қошиқ оби ёвгон билан ҳозирги эрим Саъди халфага эрга берди. Шундан сўнг, куёв, қайин ота чорикорлик қилиб, бизни боқмоққа бошладилар. Биз ҳам қўни-қўшнининг хизматини қилиб, уларга қарашар эдик.

Мана ҳозир бўлса, отам-онам ўлиб кетдилар. Саъди акангиз ер ислоҳотида Қосимбойнинг ерини эгаллаб, мол-мулкни бўлди. Укаларим поччасининг ёнида ёрдамчи. Қосимбой ўлиб, Ғанибойвачча шаҳарда оёқ чўткалар эмиш, ери ҳукумат томонидан бўлашиб берилган, деб эшитган бўлсам ҳам, аллазамонлардан буён кўрганим йўқ,— деб Сарвар хола сўзини тугатди.

Бутун хотинлар Сарвар холанинг ҳикояси устида гапира-гапира бир қанча гўзани чувиб қўйганларини билмай қолдилар.

Мен аямнинг ёнбошига суяниб, пиш-пиш уйқуга кетган эдим.

ПУЧ УМИДЛАР

- Зулфия, нега бир дарсга кеч қолдингиз?
- Боғимизга меҳмонлар келган эди.
- Боғда ҳозир нима ҳам бор, ҳеч нима пишмаган, тушмаган бўлса?
- Вой ўлай, олдин пишадиган чиллаки шафтоличи? Қип-қизил анордек нишона кўрсатган.
- Шунақами, қани юринг, дарсга кирамиз.
- Ҳозир нима дарс?
- Табиёт.
- Вой ўлсин, адабиёт эмасми?
- Йўқ, у тўртинчи соатда.

Булар дарсга кириб кетдилар. Синф бўлмаси қандай бахтли. Зулфиялар, Қумринисолар, Ойнисалар унинг қучоғида...

- Пўлатжон, кечаги рапортни ёзиб тайёрладингизми?
- Мен ҳозир ёза бошлайман.
- Соат 9 яримга етказиш керак эди-ку.
- Эрта билан тобим келишмай кечроқ қолдим.
- Нега ундай бўлди?
- Шамоллаган бўлсам керак.
- Йигит кишига кўйлакчан юриш ярашмайди. Ёза бошлангиз, идорадан киши келиб қолса уяламиз.

* * *

Ешликнинг шундай-шундай ҳикоялари, дostonлари бўлади. Йиллар, ойлар ўтади. Гоҳо бировларнинг сир сақланган драмалари, катта-кичикнинг энг севган эрмаги, баъзан ҳамманинг эрмак қоллари ўзгаларнинг сирлари бўлиб сақланади.

Зулфия — Пўлатжон. Улар икки йилдан бери хат олиб, хат беришадилар.

Пўлатжон ёзганда:

«Гулим, булбулим Зулфия!»

Яна бир марта айтаман, мен сени севаман. Биз бирга турмуш қурамиз. Мен сени ҳеч кимда бўлмаган ишқ, тоза севги билан севаман. Агар бизнинг турмуш қуришимиз сенинг ўқувчилик даврингда бўлса, ишонтира оламанки, бу унга халал бермас. Балки мен сенга ёрдамчи бўларман. Ҳозиргидан кўра юқорироқ мактабларда ёшлигимизнинг жуда баҳор кезларида бирга боғланган бир даста лоладай бирга-бирга ўқирмиз. Бизнинг баравар келган бу истагимизга ҳеч ким қарши кела олмас. Тўғриси, сен ҳам ҳозирги камбағал яшайдан дурустгина ҳаётга кўчасан.

Қизарма!

Биздан келгуси учун соғлом туёқлар бўлади. Биз хурсанд оиланинг онгли ота-оналари бўламиз»,— деб ёзади Пўлатжон.

Шу сўзлар, шу сўзлардан бойланган гулдасталар Пўлатжоннинг ҳар галги муҳаббат хатида ёзиладилар. Ҳатто почтальон қизчанинг нўноқлиги билан мактаб мудираси томонидан ушланган конверт, Зулфияга қарата Пўлатжондан юборилган ҳар галги сўзларнинг такрори эди.

Зулфия ҳам ёзади. Ул ҳам ҳеч кимга айтмаган, ҳатто ойнага қараб ўзига айтса, ўзи чўчидиган сўзларни ёзади:

«Пўлатжон!

Хатингизни олдим. Биров билиб қолмасин, деб жавоб ёзиб бўлгунча антикиб ўлиб бўлдим.

Тўғри, мен ҳам сизни... Фақат отам менинг сизга боришимга жиндек кўнмас эмиш. «Пўлатжон катта одамларнинг боласи, биз камбағал одамлармиз», дея эмиш. Тунов кунги бир хатингизда: «Сиз комсомолка-сиз, рўйхатдан ўтсак бўлди», деган эдингиз. Бу маслаҳатга мен рози. Фақат турмуш маросими сиз айтганча тездан бўлмасдан, бир неча вақтлардан сўнг бўлса экан, дея эдим. Негаки, ҳозир айни дарсларимизнинг гуриллаб турган вақти, ячейкадан иш берганлар, ишламасам бўлмайди. Тагин ўзингиз биласиз»,— деб ёзади Зулфия.

* * *

Пўлатжон янги киши, янги турмуш кишиси. Ул ҳар нарсада янгилик қидиради. Топиб-тутиб келган нарсаларини «янгича» сарф қилишни истади. Зулфия, ҳар қанча янги замон гули бўлиб, ўсиб-унган

бўлса ҳам, бари бир, ул эски оилада туғилган. Шунинг учун Зулфияда Пўлатжон қидирган «янгилик» топилмайди. Зулфиянинг «ёқимсиз» қилиқларини кўрганда Пўлатжон:

— Мен сени яхши танимас эканман, яхши танишмаган эканмиз, Зулфия! Бари бир, ўзингни-ўзинг тарбиялай олмасанг, турмушимизнинг охири хунук бўлади, — дейди.

Мана, яқинда Зулфиянинг Пўлатжон билан бир турмуш қурганига икки йил тўлади. Тездан уларнинг болалари бўлади. Зулфиянинг кўркемлигини йўқотиб юзига тушган доғлар ҳам оғироёқ эканини сўйлайдилар. Аслида Зулфия, эрга чиққан кунидан бошлаб оёғи «оғирлашган», мактабга сийрак қатнаб, ячейка мажлисларига, ячейкадан берилган ишларга қайрилиб қаролмаган эди. «Хотин бошингиз билан ўқиб шаҳар олиб берар эдингизми?» — деса қайнаси, «Бир тўда бўйдоқ комсомоллар ичида ишлашингга мен рози эмас!» деб Пўлатжон айтар эди. Зулфия энди аллақачонлар севган ячейкаси, мактаби, кўнгил қўйиб ишлаган ишларидан бир зувала хамирдек ажратилган эди. Пўлатжон ишга кетганда, кун бўйи турмуш икир-чирлар билан уйда ўралиб қолади Зулфия.

Пўлатжоннинг онаси художўйгина, мулойим хотин. У ўз келинининг ўзига ўхшаган оқ юз, обрўли бўлишини истайди. У қариндош-уруғларнинг уйда бўладиган мовлиятларга Зулфиянинг дастурхонда кулча, бир бутун нимта билан олдига тушиб, кимсан, Пўлатжоннинг хотини, Хайринисо амманинг келини бўлиб боришини тилайди. Кези келганда, арзимаган нарсаларни баҳона қилиб, Зулфияни чақиб олади.

— Ўғлим бечоранинг сиздан куйганича бор, кимсан, Азизхўжа бойнинг келини бўлсангиз, ахир, нима қилармиш, сиз ҳам мундоқ оёқ бошлиқ бўла қолсангиз?! Ахир, яқинда бола онаси бўласиз, қизим! — дейди.

Пўлатжон билан Зулфиянинг турмушлари шундай кўнгилсиз, кундан-кунга муҳаббатлари совиб бормоқда. Қарс икки қўлдан чиқади. Зулфия қандай севсин, эркаланганда — жеркиш, ялиниб-ёлворганда — силташ олади Пўлатжондан

Йигитлар шундайди. Уларнинг кўнгли бақатерак яроғидек икки юзли, каптар боласидек ўйнаб туради. Уларнинг муҳаббати жала кўпигидек бир нафасли, қаландардек ҳар эшикни қоқиб юради. Гул ўз

ерида кўп кўркам, севиб узадилар, мақтаб кўкраклариди кездирадилар. Сўлиб сарғайганда қўққисдан оёқ остига ташлайдилар.

* * *

Зулфиянинг биттаю биттаси, арзандаси, ёлғиз сўйлашадигани, эрмаги Солиҳ. У Солиҳни жуда севади. Пўлатжон алланарсалардан ранжиб, ҳафталарча уйга қайтмаганда, олти ойлик ўғилчаси Солиҳнинг кичкинагина жилмайиши, онаси Зулфияни жуда қувонтиради. Бағрига босганда бутун қайғуларини унутади. Атиги Солиҳ деб ярим кечаларда юлдуз санаб чиқади. Зулфия қувнаб ўсган эди, йиғлаб яшайди энди. Йўқ, йиғлаганда овутиб яшайди ҳозир.

Пўлатжон «ўғлим бор» деб балки ичдан қувонар. Аҳён-аҳёнда бир келиб қолса:

— Кишига ухлашга эрк бермайсан. Болангнинг овозини ўчир! Эмиз!— деб Зулфияни жеркийди.

* * *

Мана бугун Пўлатжон эшикдан очиқ юз, ширин сўз, бундан икки йиллар илгариги ўйноқи кўзлари билан қайтган эди. Солиҳжон ҳам биринчи мартаба Пўлатжоннинг қўлларида талпиниб, икки жуфт илиқ ўпишлар билан сийланган эди. Негадир, Пўлатжоннинг оғзидан яна бир мартаба ширин гапларни эшитди Зулфиянинг қулоқлари. Зулфия мамнун қарашлар билан эрига термилиб, хўрсиниб олди. Бу чоқ нариги айвонча лабида бир жуфт мусича ку-кулашар эдилар. Хайринисо амма ҳам ўғли Пўлатжоннинг бошида парвона эди. Пўлатжон Зулфияга тўлиқ бир кўз тикиб, уйга имлаб қош учирди. Икков кириб кетдилар. Зулфия тиззасига Солиҳни қўйиб, эрининг гапига қулоқ осди.

Пўлатжон ён чўнтагидан қоғоз солинган кармонни олиб, тўрт букланган бир қоғозни очар экан, тиниқ овоз билан:

— Зулфия,— деди,— биз икки йил бўйида турмушнинг турли оғирликларини бирга тортиб, умр ўтказиб келдик...

Зулфиянинг кўз олдилари туманланиб, ерга тикилдилар, Пўлатжоннинг бошланғич сўзларидан хунук маънолар чиқарганлардир балки.

— Орада тўтидек ўғилчага ҳам эга бўлдик. Кечи-

расан, баъзан мен сенга оғир муомалаларда ҳам бўлдим.

Солиҳ Пўлатжонга қараб кулар, талпинар, алланималарни ғувиллаб сўйламоқчи бўлар эди. Зулфиянинг кўзларидан оққан ёшлар қайгули бетларидан ариқчалар очиб, гиламга думаландилар.

— Мен, ўртоқларимнинг ёрдами билан, бир амаллаб округимизга келган разверстка бўйича Москвага ўқишга жўнамоқчиман. У ерда энг ози тўрт йиллар бўлсам керак, бу муддатда албатта сен...

Пўлатжон сўзини тугатмади. Зулфия жиддий, фақат асабийлашган оҳанг билан:

— Пўлатжон!— деди.— Биз илгариги ваъдаларга кўра бирга ўқирмиз. Бизни бир-биримиздан ҳеч ким ажратолмас.

Пўлатжон жим қолди, лекин бирдан сесканиб, деди:

— Тўғри, фақат у тилакларимизга боламиз халақит беради. Мусофир юртида оила қуриб туриш бир талай қийинчиликларга, ноқулайликларга сабаб бўлади. Бари бир, сен мендан ажралиб қолганинда ҳам, боланг билан ўзингга етарли миқдорда нафақа олиб турасан.

Зулфия ёшли кўзлари билан Пўлатжонга қараб:

— Уятсиз, алдамчи!— деди.

Уйни, Солиҳжоннинг «адда, дадда»сини ҳисобга олмаганда, жимлик чулғаган эди. Пўлатжон қўлидаги рўйхат — шуббанинг талоқ варақасини Зулфияга узатди.

Уч ойдан кейин Зулфия Пўлатжондан хат олди:

«Зулфия!

Кечирасан, студентлик ҳаёти ўзингга маълум, олган оқчам билан бир ўзим кечина олмайман. Бинобарин, Солиҳнинг оқча (нафақа)сини ҳам шу чоққача юбора олмадим. Бундан бу ёққа ҳам юборишга иқтидорим йўқ. Сенга ишонч бўлсин деб мактабдан олган справкани юбордим. Сенга ва Солиҳга салом билан: Пўлатжон».

ҚИЗАЛОҚ

— Вой ўлсин, ои, зангори ипакдан бир қатим ҳам қолмабди, баргларига нима тикаман?

— Гўлос тика қол.

— Улар, баргга гўлос келишмайди-ку.

— Мунча ликонглаб ўлиб бўлмасанг, бозорга тушгинг келаётганга ўхшайди-я, қиз ўлгур.

— Йўқ... ахир, бўлмагандан кейин нима қилай?

...Қизларнинг кўнгли — чевар қўллар ироқи дўппига гулбеор гунчаларини чатир экан, қайси бахтли йигит бошида яшнашини ўзидан ўтказармикан?

Қизлар қўли бўз йигитлар бошини воситалар билан силайди. Фақат ўзлари риёкор, муғамбир. Улар бизнинг кўзлардан буралиб қочадилар, ишва билан яширинадилар.

Чорсилар, қийиқлар баҳонаси билан қизларнинг оқ билаклари ўспиринлар белига чулғонмайдими, беқасам тўнларининг уч иплик жиякларичи, қизлар тикмаганми уларни! Йигитлар елкасида кўркем қизларнинг биллур бармоқларидай қўруқ улар.

Мукаррама қизил бахмал дўппига гулбеор гунчаларини чатди. Энг охири саннахни нуқрадай тишлари билан узар экан, бир хўрсиниб қўйди. Узун, гаж-жак киприклари бир кўтарилиб, қалдирғоч қанотидай қайрилма қошлари билан апоқ-чапоқ бўлди-да, бир пасайиб, пастки қобоқларига ўгурмадай тизилди...

— Ойи, ҳай ойи, қайчингиз қаерда?

— Қутичамнинг ичида.

...Тол барглари оқшом шаббодасидан аста силкинади, «шитир» этар япроқлар, балки Мукаррама отинга: «Ҳорманг, дўндиқ қиз», деганларидир.

Ошхона тарафда уймалашиб юрган Зулайҳо хола эшик томонга қаради-да:

— Мукаррама, қара-чи, биров эшикдан мўралаётибди,— деди.

Мукаррама сал тузатиниб, йўлак эшигига борди. Унда иккита номаълум хотинлар ёв қараши билан,

бир-бирларини туртиб, Мукаррамаой билан кўришдилар. Мукаррама қизлар одатича елкасини тутди. Хотинлардан қарироғи Мукаррамани сўзга солмоқчи бўлиб:

— Айлана қолай, биз Қўнғироқ полвуннинг уйини қидириб юрибмиз, шу яқин орада бўлса, дарак берсангиз,— деди.

— Қайси Қўнғироқ полвун, биздан бир гузар нарида Зумрад хола деган бир парихон бор, бу ўртада унақанги киши йўқ-ку,— деди Мукаррама. Сўзга ўрта ёшроқ бегона хотин аралашди:

— Вой ўлсин. Бизлар адашиб келиб қолибмиз-да, отинчахон.

— Бу кимнинг уйи?

Мукаррама жавоб беришга эндигина оғзини жуфтлаган эди, Зулайҳо хола:

— Мукаррам, улар ким экан? Гаплари бўлса бу ёққа келиб сўйлай қолсинлар,— деди. Мукаррама ёш хотиннинг бандагига қўл юбориб:

— Юринг ичкарига, хола,— деб қистай бошлади.

Ҳар икки бегона хотин бир-бировларига қарашиб олдилар-да:

— Йўқ, айланай бийрон қиз, ишимиз зарур эди,— деб хайрлашиб, эшикка чиқиб кетдилар. Мукаррама уларнинг орқасидан тор кўчадан то катта кўчагача кузатиб қолди. Зулайҳо хола Мукаррамадан:

— Нима экан? Нима ишлари бор экан?— деб сўради.

— Полвун қидириб юрган хотинлар экан.

— Вой ўлсинлар, анаш англагани юрган йўловчилардир,— деди-да, Мукаррамага қараб илжайиб қўйди. Мукаррама билиб-билмасликка солиб, юзини четга ўгирди.

...Қизлар тўй кунлари йиғлармиш, совчи келса қувонади-ку, қизлар кўчага чиққанда нега атлас кияди—буни хотинлар кўрсин, бу воқеалар бўз бўйдоқлар қулоғига илишсин, деб. Хиналар муҳаббат кўкламида қизлар қўлини ўпиш учун ердан бош кўтаради. Йигитларнинг баҳордай қувноқ лаблари қизлардан ўпиш сўраса, «уят» дейдилар, уятсиз кексалар.

Зулайҳо хола Мукаррамани ер-кўкка ишонмайди. Биттаю битта қизимнинг номи булғанмасин, мендан кетгандан кейин, топишгани билан қўша қарисин», дейди.

Зулайҳо хола ёлғончи. «Қизимнинг номи булған»

масин» деганига Мукаррама рози. «Қоғоздаги қандай асрайман», деганига Мукаррама ишонади. Фақат: «Топишгани билан қўша қарисин», дегани ёлғон: бунга Мукаррама ишонмайди. Агар Зулайҳо хола: «Гапим бевурд бўлмасин», деса, Мукаррамани Ибайга берсин. Мукаррама Ибай билан аллақачоноқ топишган. Бир талай вақтдан бери бир-бировларини севадилар, Мукаррама Ибай билан қўша қаришни орзу қилади. Ҳар битта нина урганда, Ибай эсига келиб туради.

Ойисининг ҳар гапи ёлғон. Мукаррама бояги хотинларни танимайдими? Уларнинг бири Ибайнинг қўшнисини, бири Ибайнинг келинойисини эканини билмайдими? Ҳаммасини билади. Уларнинг нима учун келганларини ҳам билди. Лекин ҳеч кимга айтмайди. Ибай ҳам: «Ҳеч кимга айтма», деган, буларнинг сўзлари шундай бўлган.

Ибай бир кун унга жуда рост гапни гапирган эди, у: «Мукаррама, сизнинг хат билмаганингиз жуда ёмон-да, бўлмаса хат билан мен сизга анча гапларни ўргатар эдим», деган эди. Бу гап тўғри, Мукаррама хат билмаганига жуда ўкинади. Онаси Зулайҳо хола бекордан-бекорга уни «Мукаррама отин», деб чақиради. Бунга Мукаррама жуда ўкинади. У қандай қилсин, отаси камбағал косиб бўлса, топгани уй-рўзғорга етмаса, онасининг ёнида дўппи тикиб отасига ёрдамлашмаса бўлмаса.

Айниқса, Ибайнинг бир гапи Мукарраманинг ҳеч эсидан чиқмайди. У: «Мукаррама, ота-онангизнинг олдига бир-икки маротаба совчи юбораман. Берсалар, берганлари, бўлмаса бошқа иш қиламиз», деган эди.

«Нима иш экан-а, у? Отам билан онам ранжимайдиган бўлсалар бўлдику-я», деб ўйлайди Мукаррама...

* * *

...Илк саҳар. Тонгдан дарак йўқ. Қуруқ, ёқимли шабада. Чоллар саҳарда туриб, ўтган умрларини қидираб эмишлар. Бомдодга кетарда айтган ашулалари ҳам ўша йигитликда айтиб тугатилмаган юрак дардлари эмиш. Шунинг учун мунгли, заволли бир қалтираш билан шаби ялдодан, навқирон субҳидан ҳикоя қилар эмиш...

Хўрозлар жуда пок бир қуш. Саҳар «қуқ-қу-қу»лари ақлларга пукталиқ, дилларга севинч, билакларга

куч бағишлайди. Улар ҳар саҳар «ҳақ» қуш орқали узоқ қариндошларига салом юборар эмиш...

Зухро юлдузи ҳам саҳарни жуда севар эмиш. Ҳама юлдузларнинг қисташларига қарамай, ҳаммадан кейин саҳарни олиб, сўнг ботар эмиш.

Карвонларга энг унумли йўл саҳарда. Уларни узоқ манзилларига Зухро юлдузи кузатиб қўяди. Зухро юлдузининг юраги карвон туясининг қўнғироғи билан баравар урар эмиш.

Гудок...

Гудок кишиларнинг саҳар айғоқлиги, тўғриси, иқтидор наъраси. Қодирлар тинглайди биринчи гудокни. Қовоғи қалинлар роҳатда бўладилар бу чоқда.

Поезд ҳам ўзига етган тинимсиз. У уалуксиз ишлайди. У ҳар саҳар, бир зафар, миллионларнинг унумли сафаридан нидо қилади.

Шилдир этиб икки табақали эшикнинг занжири тушди.

— Энди келдингизми?

— Икки соатча бўлди. Қани, юра берингиз.

— Сал тўхтаг.

— Ҳа, яна маслаҳат айнидими?

— Йўқ, юкларимни оламан.

— Ҳеч нима керак эмас.

— Шунчаки, арзимас майда-чуйда.

— Паранжисиз-а?

— Хўп.

Икки минутдан сўнг икки киши шошилиш юришлар билан олдинма-кетин кета бошлади...

* * *

— Оқ қилдим, бундай етти номусни ерга буккан қиздан кечдим!

— Қўйинг, айланай, қаерда бўлса ҳам соғ бўлсин.

— Худое Ибай жувонмарг бўлсин, қирққа бормай қирчинидан қирқилсин.

Мукаррама аммасининг уйига меҳмондорчиликка кетганча, Ибай билан қочган. Бу хабарни Зулайҳо хола биринчи эшитганда, аввалига айюҳаннос солиб йиғлади. Ҳзини ўтга-чўққа урди. Энг охири, чорасиз қолганидан кейин, Ҳзини-Ҳзи юпатиб, қизи Мукарраманни «оқ» қилди. Биров Мукаррама тўғрисида сўйласа, юқоридаги сўзларни қайтарадиган бўлди.

Отаси Шокир ака ҳам бу хабарни биринчи эшитганда, дунёнинг тўс-тўполонини чиқарган, Ибайлар-

нинг уйига бориб бошига кўтарган эди. Ҳеч нима иш чиқара олмаганидан кейин, «дуойи бад» қилиб, ўзини тинчитган эди.

Маҳалла-кўйдагилар бўлса, бу хабар бошлаб эшитилганда ҳамма оғизларидан гуллаб, Шокир акани бош кўтариб юра олмайдиган қилган эдилар. Кейин-кейин Шокир акани яна ўзлари юпатиб:

— Келинг, Машокир, хафа бўлманг, ҳамма айб замонанинг «ножўя»лигида, ҳукуматимизнинг ўзи шундақа ишларга йўл қўйгандан кейин, кимдан гина қиласиз, — деган эдилар.

Баъзилар: «Ибай билан бир очиқ хотинни қочган кунлари эрта билан Ховосда кўрдик», десалар, баъзилар Андижонда Ибайга ўхшаган бир йигитни учратганларини сўйлар эдилар. Ишқилиб, Шокир акадай бир косиб одамга — осмон узоқ, ер қаттиқ. Қаерда кўрганлари билан фойдасиз. Бари бир, бориб қизига ҳимоят бўлолмайди.

* * *

Бу воқеадан сўнг йиллар ўтди. Илгари тери тўнини терс кийиб олган Зулайҳо хола билан Шокир ака аста-аста, биттаю битта арзанда қизларини соғина бошладилар. Гапдан гап уриниб, шу воқеа эсга тушганда эрхотин кўз ёши қилиб:

— Қаерда бўлсалар ҳам соғ бўлсинлар. Бизга бир мундоқ дараклари маълум бўлса бас, — дейдиган бўлдилар. Гоҳ Зулайҳо хола Шокир акага зарда қилиб:

— Мен бошда сизга айтдим. Ибай гулдай бола, дедим. Қизимизга шундан бошқа муносиб йигит йўқ, дедим. Ҳамма ишни сиз қилдингиз, — деб йиғласа, баъзида Шокир ака:

— Сен, аблаҳ, хотин, қизимизнинг тенги Ибай эмас, деб бердирмадинг, кал бўлмаса, кўр бўлмаса, хат-саводли, ҳукумат хизматида, кимсан, мулла Ибай бўлса, деб минг мартаба айтдим. Унамадинг. Энди жаззангни торт, — деб Зулайҳо холага захрасини сочади.

Хулласи, ота-она фарзандлари Мукаррамани бир кўришга муштоқ, ҳаддан зиёд соғинганлар.

Ота-оналар бир жуфт паррехта мусичалар. Улар, тухумларимиз палағда бўлмасин, дейдилар.

Ҳеч қайси эркалаш оқ сут берган она шафқатига тенглашмайди. Оналар ўстириб, ундиргунча тортган машаққатлари учун ҳурмат эгалари. Ҳамма оналар

ҳам келажак бўгин яратувчи. Ҳамма оналар ҳам жамият маъбудалари.

Куз пайтида маҳалла комиссияси Шокир акага бир хат топширди. Шокир ака қўшни боласини чақириб, бу хатнинг ҳақиқатига тушунди. Бу хат Андижон шаҳарида соғ-саломат, эсон-омон турувчи куёви — Ибай билан қизи Мукаррамадан экан. Улар ҳозир бирга-бирга, тотувлик билан яшаб турар эканлар. Мукаррама юкли экан. «Ота-онам олдида туғсам», деяр экан. Тагин: «Ота-онам юзларига оёқ тираб, шундай ишларни қилганимга юзим шувут», деяр экан. Бунинг учун куёв билан Мукаррама узр сўрабдилар. «Бўлар иш бўлди, кечирингиз», дебдилар. Эндиликда Шокир акалардан бир хат бўлса, тездан келар эмишлар...

Шокир ака билан Зулайҳо хола бу хатни йиғлай-йиғлай тинглаган эдилар. Хат тамом бўлгандан кейин, Шокир ака кўзини барига артиб:

— Худо оқ йўл берсин,— деди. Бунга Зулайҳо хола:

— Кошки эди-я, айланай, ҳар уч жонни саломат кўра олсам,— деди.

Ўша куниёқ Андижонга хат ёздирдилар. Орадан ўн беш кунча ўтар-ўтмас Шокир аканинг уйида тўй. Бутун маҳалла-кўйда: «Ибайлар келган эмиш», деган доврўқ бўлди. Бундан кейин нима бўлди, билмадим. Бир ҳафтачадан кейин эшикларидан ўтиб кетаётганимда Шафоат гумбазнинг:

— Айланай Зулайҳо, набира қутлуғ бўлсин. Ўғилми, ҳалво? — деганига, Зулайҳо холанинг парти-пияда:

— Қоқиндиқ, қизалоқ,— деганини эшитдим.

1928

ИЙГИТ

Мен уни биринчи марта кино кассаси олдида очередда кўрдим. Яхши билар эдимки, шундай сулув қизлар бизда жуда сийрак бўлади. Унинг кўзлари менга жуда мулойим термилар, гоҳо мендан аразлагандай ишва билан сузилиб кетар эди. У очереда мендан орқароқда бўлганидан, гўё унинг толма нозик вужуди шу машаққатдан ранжигандай кўринар эди. Гавдаларининг оғирлигини гоҳ чап, гоҳ ўнг оёқларига солиб, бир қўли билан толган белини ушлаб, азоб чекиб туришига жуда ачиндим. Шу қизгинани ўзимга ром қилиб, очередь балосидан қутқазишни жазм қилдим. Мендан олдин турган бир ўспиринчанинг елкасига секин турдим:

— Ўртоқ, афв этасиз, мен сизнинг орқангизда, ўрнимга эҳтиёт бўлинг, ҳозир келаман,— деб секин қатордан сирғилиб чиқдим. Қизнинг рўпарасида залга қўйилган тувакдаги гулнинг барглари уни қизга тикила бошлади. Қизнинг дайди боқишлари менга тушган эдики, мен ҳам одамларга шипшитмай туриб, чап кўзимни ҳазилкашлик билан қисиб қўйдим. Қиз менга бир хўмрайиб қаради-да, юзини чиртта тескарига бурди. Мен бу чоқ унинг ҳолини таъқиб қилар эдим.

Мен секин бошқа ёққа қараб, кўз қирларимни қизга тиксам, қиз яна менга қаради. Мен тагин бир марогаба унга қараб ўнг кўзимни қисиб қўйдим. Қиз бу гал аччиқланди. Менга нафрат билан қарай бошлади. Мазмуни, кино кўришдан ҳам безор бўлди шекилли, қатордан чиқиб, эшикка қараб йўл солди. Мен эпчиллик қилиб ундан илгарироқ эшикка чиқдим. Катта электр чироғи тагида қизни кута бошладим.

Қиз чиқар-чиқмас яна менга кўзи тушди. Мен бу гал ҳам зерикмай кўз қисишда давом қилдим. Қиз энди ғазабланиб тикка олдимга келди:

— Сиз қандай шармсиз кишисиз, мен ҳозир милиция чақираман. Сиз мени ким деб ўйладингиз?!— деб дўқ ура бошлади.

Парво қилмадим. Қизнинг бетига жуда маъноли ва улуғворлик билан тикилдим.

— Афв этасиз, сизга нима ёмонлик қилдим? Мендан сизга қандай ҳурматсизлик ва шаккоклик ўтди, жоним?— дедим.

Қиз ўжарлик билан жавоб берди:

— Биладан, сиз йигитлар жуда «пок» бўласиз. Сизнинг адабингизни район милициясигина бера олади. Ким кўрганга кўз қисиб юрасиз-да, тагин «гуноҳим нима» эмиш...

Мен беихтиёр қаҳқаҳа солиб кулиб юбордим. Қиз унга сари ғижинар эди. Атрофдаги одамлар ҳам бизнинг можарога аланглай бошлаган эдилар.

— Афв этасиз, дўндиқ қиз,— дедим,— агар мендан кўз қисганим учун хафа бўлган бўлсангиз, бекорга хафа бўлибсиз. Айтинг-чи, шу кўзлар меникими, сизникими?

Қиз жуда жаҳл билан:

— Сизники албатта, бу бетамиз, беҳаё кўзлар меники бўла олмайди,— деди.

— Балли, модомики, шу кўзлар меники экан, очиб юмиш ҳам менинг ихтиёримда. Истасам, чапини, истасам, ўнгини очиб юма оладан. Сизнинг ҳеч қандай даҳлингиз бўлиши мумкин эмас. Балки шу қилиқ менга туғма одат бўлиб қолгандир? Ўзим ҳам эгалик қила олмаган бир ишга сиз қандай қилиб буйруқ бера olasиз?— дедим ва шу баҳона билан кўзларимни пир-пир очиб юмдим.

Қиз хуноб бўлди, чидамади, охири:

— Ажойиб киши,— деди-да, кулиб юборди.

Унинг бу карашмали табассумлари мени мафтун қилди. Қизга яқинроқ бордим.

— Жоним,— дедим,— агар мумкин бўлар экан, зардани қўйсангиз. Биладан, сиз ҳам кинога кирмоқчисиз. Қиз болаларга очерда туриш ноқулай ҳам номуносиб. Агар ижозат берсангиз, ҳар икковимиз учун билет олсам.

Қиз ўйлаб қолди. Мен голиб келганлардай мағрур термилиб, атрофида гиргиттон бўлар эдим. Қиз рози бўлди. Пўрим ҳамёнчасини ковлаб, уч-тўрт тангани санай бошлади:

— Сабр қилинг, бари бир мен сизга ўз ёнимдан билет олиб бера олмайман. Лекин битта уч червонлик ақчам бор, менга шуни майдалаш керак. Сиз менга ҳали берасиз,— деб кассага югурдим. Очередъ ҳам келиб

қолган экан, дарров билетни олиб, қизнинг ёнига келдим. Вақтни кутиб залда айлана бошладик. Мен унга бирор стакан чой ёхуд лимонад ичишни таклиф қилдим. Аввалига унамади... Қистоқлаб аранг унатдим. Лимонад ичдик, олма едик. Шу орада қўнғироқ урилди, ичкарига кирдик.

Кино муҳаббатдан баҳс қиладиган бўлганидан жуда дуруст, айниқса менга фором эди. Олдинги тўрт пардада ошиқ бечора кўп азоб-уқубатлар тортар эди. Парда ўрталарида кинода кўрганларимиздан музокара қилишар эдик. У менга кўпроқ фожиалар кўришни ёқтирганини айтди. Мен унга кулгини ёқтирганимни айтдим. Сўз орасида:

— Кино — ибрат. Мумкин бўлар экан, кинода кўрган воқеаларнинг фойдали томонларини турмушга кўчириш керак, — дедим. Қиз бу фикримни маъқуллади. Охирги олтинчи пардада ошиқ ўз маъшуқасига етишиб, ўпишмоқда эдилар. Бу пайтда менинг қўлим қўшни стулдаги қизнинг белига ўтиб, уни ўзимга тортар эдим. Қиз менинг ёт қўлимни туртиб ташлаб, бундай ерда шу қилиқнинг ярамаслигини айтиб қойиди. Мен: «Кино—ибрат, деганимда, «маъқул», деган эдингиз-ку», — дедим. У ёқдан-бу ёқдан гапириб уни юпатдим. Узр айтдим, ярашдик.

Кино тамом бўлганда соат ўн иккилардан ошиб қолган эди. Қизни кузатиб қўйишни илтимос қилдим. Кўнди, йўл-йўлакай сўзлашиб кетдик.

У ҳозир доялик курсида ўқир экан. Акаси Госстрахда хизматда, отаси чол, онаси ўлган экан. Оти Адолат экан. Мен жуда шўх йигит эмишман. Мендай зукко йигитни умрида биринчи марта кўраётган эмиш. Мен ҳийлакор эмишман. Унинг ўзи ҳам шўх одамларни ёқтирар эмиш...

Хуллас, мен унга жуда ёқар эмишман.

Қиз шу гапларни сўзлаганда менга қаймоқдай ёқар эди. Баъзи гапларини ичимда «нафсиламр» деб тинглар эдим. Ади-бади айтишиб, қизнинг уйига етиб борганимизни ҳам билмай қолибмиз.

Шу воқеадан кейин мен у билан киноларга борадиган бўлиб қолдим. Бир кун акаси билан таништирди. Бир ҳафтадан мўл кўришмасак соғинишадиган, орачора хат ҳам ёзишадиган бўлдик.

Тўғриси, бир кун гапдан гап уриниб, бир-биримиз билан турмуш қуришга сўз беришдик. Бир-биримиздан ранжймай, тўй кунларини сабрсизлик билан кута бошладик...

Мен бугун идорада кечаги мажлис қарорини хуноб бўлиб кўчириб ўтирар эдим. Соат учга яқинлашиб, хизмат вақти ҳам тугаллаб қолган эди. Эшикдан ёшгина, сўлимгина бир қиз келиб:

— Умаров шу ердамилар?— деб сўради. Билдимки, мени излаб юрибди. Узимга улуғворлик бериб, гўё ишга шўнғиб кетганлардай сиполик билан ўтиравердим.

Қиз олдимга келди:

— Афв этасиз. Боқижон Умаров сиз бўласизми?— деб сўради.

— Келинг, хизмат?— дедим. Қиз менга жилмайиб қаради-да:

— Агар мумкин бўлса, менга ижтимоий аҳволимнинг деҳқонлиги, камбағал бир кишининг қизи эканлигим тўғрисида бир справка ёздириб берсангиз,— деди.

Мен мот бўлиб, дилимда: «Бу ер-ку солиқ идораси, мен шу ерда ишлайман, солиқ идорасидан ёт бир кишининг ижтимоий аҳволи тўғрисида унга справка бериш мумкинми?»— деб ўйлар эдим.

Аввалига иккиландим, кейин шундай бир дилбарнинг сўзини икки қилмаслик учун:

— Бугун иш вақти тугади, мумкин бўлса эртага келсангиз,— дедим.

Қиз ҳам мўмингина экан, унади. Бурилиб чиқиб кетаётган эди, мен ишларимни йиғиштириб, папкамни қўлтиқлаб, орқасидан етиб олдим.

Унга у ёқ-бу ёқдан, справканинг нимага керак бўлиб қолганидан сўроқлар бериб, жавобларини тинглаб бордим. Орадан беш минутча ўтар-ўтмас, менга унинг истараси иссиқ кўриниб, унга томон кўнглим анчагина сув ичиб қолди. Бошқа дунёлардан гапга солдим. Ҳаммасига ҳам жўялик жавоблар берар эди. Унинг бу қадар бурролиги менга жуда маъқул бўлди.

— Эртага келинг, ишингизни тўғрилаб бераман,— деб яна таъкидладим.

Эртасига келди. Йўқ нарсаларни баҳона қилиб бугун ҳам справка бермадим. Лекин бу қиз менинг унашгандай бўлиб қолган қизимдан анчагина яхшироқ кўринар эди. Адолатга сўз бериб қўйганимдан кўп ўқинар эдим.

Бир ҳафтагача алдаб, бир куни кинога таклиф қил-

дим, унади. Адолат билан бўлган муомалаларнинг кўпини унга ҳам ишлатдим. Кинодан сўнг уйига элтиб қўйдим. Орадан бир неча кунлар ўтди. Адолат эсдан чиқа бошлади. Бир кун гапдан гап чиқиб, у менга бутун сирларини айтиб солди.

У бизнинг идорага ўзича келмай, Адолат томонидан, менинг хулқим, одатим, бошқа хотин-қизларга қандай қарашим тўғрисида синамоқ учун келган экан...

Бошимдан қайноқ сув қуйилгандай ганграб қолдим.

Шарманда бўлдим.

Синалдим.

Синадилар ахир...

1928

— Пул топиб, ақл топмагансиз, дадаси,— деса :

— Йўқ, хотин, сен билмайсан, бутун кун қидириб, шундан пухтароғини топа олмадим. Сиркорлигини қара. Бунақа бўёқ Ирвитда ҳам йўқ. Кўринишга аммо кўримсиз, сен билан менга нечоғли чиниққан бўлсин, дедим.

Бутун жанжал битта тунука патнис устида.

Нишонбой ака дунё кўрган киши. Жўжабирдай жон. У ҳар нарсани олганда, бугун-эртадан кўра болачақаларига мерос бўлиб қолишини ўйлайди. У зийнати ёқтирмайди. Болаларига кийим-кечак олганда ҳам базвозликдан кўра, эски бозорни маъқул кўради. Уч-раса саллотивор, бўлмаса ғазинадан чиққан кажинни буюмларни олади. Арзонроқ нимаики кўринса, «Ахири бир кун коримга ярайди-ку», деб харид қилади. Унинг бисотида қирқ шамли бутхона қандили, катта чўян қумғон, Маллахон замонасидан қолган манқалдон, беш газдан мўлроқ дорбозларнинг арқони, уч пудлик гир, кавушнинг бир пой қолипи сингари кундалик оддий турмушда жуда кам учрайдиган нарсалар топилади.

Нишонбой ака буларнинг ҳар биттасини кўзининг оқу қорасидай эътибор билан сақлайди. Ҳар биттасини бир мулк деб ҳисоблайди.

Айниқса, Николай замонасидан қолган буюмларни миқтилиқда, тепса-тебранмас, музболталиқда мақтайди. Уйдаги иккита олма гулли пиёлани кўрганда :

— Хотин, буни қара, баччағар Николайнинг моли хўп маҳкам бўлар эди-да, овозини, жаранглашини қара, жонон-а, жонон,— дейди. Кафтига ўтқазиб, бир-икки чертиб-чертиб қўяди.

Соатни жуда арзимаган баҳога олди. Вазорда соатни кўтариб юрган «хозяйка» хотинни кўрганда: «Бечора, очлик-тўқлик, зарур бўлгандир. Бўлмаса шундай бир мулкни қўлдан чиқариб бўладими?»— деб дилидан ўтқазиб, «хозяйка»га раҳми келган эди.

— Сеники, хозяйка, меники мусурмонга сийлов ясайди,— деб савдолашаётганда: «Агар шу баҳога берса, занжирининг пули, бир жуфт қадоқ тоши билан соатнинг ўзи сув текин», деб ўйлаган эди.

Дарҳақиқат, Нишонбой ака соатни жуда текинга олди. Атиги икки сўм қирқ тийин, ўйлаш керак: икки сўм қирқ тийинга — шу арзимаган баҳога каттакон бир мулк — юриб турган каккули соат!

Нишонбой ака соатни уйга келтириб, икки тахмоннинг ўртасига қоқди. Занжирини тўғрилаб кунга қаради: «Тахминан қиём бўлган бўлса керак, бу замонда тўп отмасаки, вақтни билсанг», деб гўнғирлаб милларини ўн иккига келтириб, соатни юргизди. Бу тобда соатдан осмон ранг тўтиёйи, кичкина тўтиқуш ўзидан кичик эшикчасидан чиқиб ўн икки мартаба каккулаб юбормасинми! Нишонбой ака болалардай қувониб кетди. Олдида ҳеч ким бўлмаганидан куйинди. «Кўрса-чи марди худо бу ажойиб мулкни», деб изтиробланди. Соат кафтгирининг ҳар бориб келиши Нишонбой аканинг юрак тепиши билан ўлчанар эди.

Нишонбой ака ўша куни бу арзон баҳоли нав харид молнинг иштиёқида кун кеч бўлганини ҳам билмай қолди. Ётар олдида соатга муҳаббат билан бир қаради-да:

— Тўхта, ўзимизда мезон туриб, мизожимиз меъерини билмаганимиз яхши бўлмас,— деди. Чап қўли билан ўнг қўлининг билагидан ушлаб, томир уришини соат юриши билан ўлчамоқчи бўлди.

У тажрибакор ҳақимлардан: «Тандуруст кишининг томир тепиши ҳар дақиқага олтмишдан етмиш бешгача бўлғай», деб эшитган эди. Бироқ Нишонбой аканинг томир тепиши биринчи санаганда бир юз беш, иккинчи санаганда тўқсон саккизта чиққан эди. «Ё Баҳоваддин балогардон,— деди Нишонбой ака,— ё соат расмана соатлардан бир ярим ҳисса суст юради, ёки менинг сиҳатим эътидолда эмас. Бу янги мулкнинг хурсандлигига томир тепишим паришон, ҳар ҳолда, соатнинг каккуси олти қичқирганда уйғонсам, бомдод намозига жамоатдан қолмасам керак», деб уйқуга кетди.

...Катта бир масжид эмиш, унинг баланд минораси эмиш, пештоқига катта бир соат илинган эмиш, соатнинг қадоқлари пештоқдан ерга чўзилган эмиш, бу соат марҳум Нишонбой акадан масжидга вақф қилинган эмиш. Соли ошпаз билан Карим қори бу соатга рашк билан қарар эмишлар, ўртага Вали кириб қолган

эмиш-да, «бу соат динга хилоф, тепасида биби Марямнинг сурати бор», дер эмиш, бамаслаҳат соатни илинган ердан пастга тушириб, биби Марямни бўйнидан пичоқ билан чизиб, шаръан ҳалоллаб олган эмишлар, шу пайтда соатни сотган хозайка хотин келиб қолган эмиш-да, Нишонбой акани қучоқлаб ўпар эмиш. «Маники фаришта, бу соатни сенга худай берди», дер эмиш. Нишонбой ака ҳам фариштани қучоқлаб, ўпиб йиғлар эмиш. Иннайкейин, шу тобда бир муфсидиш бўлган эмиш-да, Нишонбой аканинг таҳорати кетган эмиш, соатнинг биби Марями жонли бўлиб қолган эмиш-да, занжирдан осилиб ерга тушган эмиш, биби Марям оёғидан бир пой кафшини ечиб Нишонбой акага «Менинг кафшим сизнинг кафшингизга адаш бўлибди», — дер эмиш, шу пайтда катта бир говмиш сигир келиб қолган эмиш-да, Нишонбой аканинг оғзи-бурнини ялар эмиш, тили жуда иссиқ эмиш, сигирнинг нафаси Нишонбой акани бўғиб юборган эмиш. Сигирни «Хўш, жонивор», деб ҳайдаётганда осмондан яна бир фаришта битта чинни коса шарбат кўтариб учиб кетаётган эмиш, шарбатдан Нишонбой аканинг оғзига бир қултумча ағдарган эмиш, шарбат шўр эмиш..

Нишонбой ака шарбатга тамшаниб туриб уйғониб қолди. Уйлаб қараса, соатнинг иштиёқи билан ётар олдида носни туфлаш ҳам эсидан чиққан экан. Не кўз билан кўрсин, соат тўхтаб қолибдир. Хотинини туртиб уйғотди:

— Чироқни ёқ, аблаҳ, қара-чи, соат нимага чиқилламайди, жойидами?

Эр-хотин туриб соатга қарадилар. Соат «қазойи осмоний»га учраган, милларининг кўрсатувиға қараганда булар ухлагандан ярим соатлар ўтар-ўтмас тўхтаган экан.

Нишонбой аканинг фиғони фалакка чиқди. Гоҳ хотинининг уйқуси қаттиқлигидан, гоҳ мол сотган «хозайка»дан койиб, соатни ўрнатган еридан олиб, устабузармонликка тушди.

Эр-хотин саҳаргача бу муаммо мурватларга уннасалар ҳам соатни юргизиш қийин бўлди. Нишонбой ака чарчади. Соатни беозор токчага ётқизиб, хотини Бувайдага қаради ва:

— Онаси, биласанми, — деди, — ҳозирги молларнинг ҳаммаси мўрт, қадимги пухта моллар қаёқда дейсан.

Ҳафсалалари пир бўлиб, ҳар икков хайрли кеча-

нинг қолган тушларини кўриш учун уйқуга кетдилар.

Нишонбой аканинг қолган тушлари, ҳаммаси деярли бузилган буюмлар устида эди.

Нишонбой ака намоздан қайтганда соатни кечаси ўрнатилган жойида, юриб турган ҳолда кўрди. Тааж-жубланди. Хотинидан сўради. Хотин ўртанча ўғлидан койиб:

— Салим тузатди, шунчалик, қўй, бузасан, даданг келса уришади, десам ҳам қулоқ солмай, у ёғини ағдариб, бу ёғини ағдариб шундай қилди,— деди.

Нишонбой ака ичидан севинса ҳам, юзида ўғлига қарши оталик зўравонлигини кўрсатиш учун:

— Салим, ҳай Салим, буни нима қилдинг?

— Тузатдим, дада.

— Сенга ким ўргатди буни?

— Рус домламиз.

— Рус домланг,— деди Нишонбой ака.— Сенларнинг мактабингда шундақа темир-терсакни ўқитмаса, бисмилло ўргатармиди, йўқол кўзимдан, зумраша,— деди ва орқасига қараб кулиб қўйди.

ЧОРБОЗОРЧИ

Мен уни жуда ёш вақтларимдан буён танийман. Улгунча юраксиз эканини ҳам биламан. Бир кун маҳалламизга ҳовли кўрадиган доктор келди. Аҳмад-седоб бу овозани эшитиши билан юраги қинидан чиқиб, беҳуш бўлиб қолибди. Бетига сув пуркаб ўзига келтирибдилар. Сабаби: уйда кир ўраси йўқ экан.

Аҳмад-седоб инқилобгача вофуруш эди. Сўнгги пайтларда дўкон-дастгоҳини йиғиштириб, чорбозорчи бўлди. У қўл келган нарсанинг ҳаммаси билан савдо қилади. Фойдагарлик қайси молнинг устида яхши бўлса, ўшанга қараб оғади. Бир вақтлар ширавор нарсаларнинг бозори чаққон бўлди. У дарров атторивор буюмларни йиғиштириб, дастмоега новвот, қанд, парварда харид қилди. Шираворликнинг бозори ўлган эди, тайёр кўйлак-иштон, пахталик шим, ёвлиқлар билан савдо қила бошлади. Ҳамма нарсаларга ҳам харидор топилмаганда, «Шароити иймон», тасбеҳ, ҳурмо ва дуо ёзилган қоғозлар билан қишлоқма-қишлоқ юрди. Умрининг охириги пайтларида яна атторивор маблағлар билан кун кечирди.

У ўз касбининг ҳар паллада ўзгариб туришига қарамай, харидорни ўзига оғдиришга эпчил. Ширавор нарсалар билан савдо қилаётганда:

— Лабингизни лабингизга пайванд қилади. Тобингизни меъёрига келтирса пул беринг. Қандаша хўр, азамат!— дейди.

Тайёр кийим-кечаклар билан олди-сотди қилганда, мабодо сиз бирорта нарсанинг баҳосини сўраб қолсангиз, балога қоласиз. Масалан, бирорта деҳқон келиб:

— Мана бу шиминг неча пул?— деб қолса бўлди. Харидорни ерга ўтқазади. Қўлидаги шимга иштонбор тақади. Сўровчининг оёғидан маҳсисини тортади. Шимни кийдиради. Агар жуссасига мос келса:

— Улманг, киройи мол олгандай бўласиз, сизга жуда ўтирди, чоклари ҳам икки қайтадан тикилган, пухта. Бир умр тепкилаб кийганда ҳам, асл мол-да, тамом бўлмайди. Хайр, сизга насиб қилган экан, яхшиликка буюрсин,— дейди.

Харидор нарх сўрайди. Аҳмад-седоб унга бир қараб олади-да:

— Энди гап пулда эмас. Моли ҳозирги моллардан эмас, янгангизнинг бисотида, қадимдан қолган эди. Атайлаб ўзимга тиктирган эдим, сал тор келди. Сиз ўзимизники — етти сўм берасиз,— дейди. Харидор чўчиб шимни еча бошласа, қўлини ушлаб тўхтатади-да:

— Хайр, хайр, қани, шошманг, сиз қанча берасиз?— дейди. Хулласи, харидорнинг у ёғидан ўтиб, бу ёғидан ўтиб шимни сотади.

«Шароити иймон», тасбеҳ, дуо қоғозлари сотганда ҳам у жуда бийрон.

— Маккадан келган, атиги икки дона эди, биттасини ноиложликдан сотаман,— дейди тасбеҳни кўрсатиб.— Энди ҳам босилсин-чи, қадрига етган мусулмонга сотаман,— дейди «Шароити иймон»ни сўралса.— Шағамдони шариф, чоруқи шариф, мисвоқи шариф,— дейди палахса-палахса суратли дуо қоғоз сотганда.

Атторивор буюмларга харидор бўлсангиз, у битта ойнами, тароқми, сақичми — нима бўлса ҳам, сизга яхши мол эканини мақтай-мақтай нарх айтади. Сиз камига сўрасангиз, қўлингиздан молни тортиб олади-да, жаҳл билан:

— Юр-юр, ука, кооперативга бор. Кошки, у ердан бундоқ нарса топа олсанг. Сени одам деб жўялик нарх айтган эдим,— дейди.

Аҳмад-седоб кооператив билан ҳеч чиқиша олмайди. Юрагида кооперативга қарши рақобат ўти гуриллайди. Кундан-кунга қишлоқларда очилаётган кооперативларни, уларга қатор уймалашган деҳқонларни кўриб, одамлардан инсоф кетди, деб дилидан ўтказди. Агар бирор киши унинг олдида кооперативдан сўз очса:

— Эчкини ўз оёғидан, қўйни ҳам ўз оёғидан осадилар. Сенга икки йўл: биттаси ўнг, биттаси сўл. Ўнг йўл қолиб, сўл йўл билан кооперативдан савдо қилсанг, жазосини кўра берасан. Унинг бутун моли биздан олинган налогдан,— дейди.

Уни ҳар доим елкага кўтарган хуржуни билан атроф қишлоқларда бозор кунлари кўриш мумкин. Жума — Жумабозорда, шанба — Ярмаркада, якшанба — Эски Тошкент қишлоғида, душанба — Тўйтепада, сешанба — Қовунчи, чоршанба — Чиноз, пайшанба — Телов ва ҳоказо.

* * *

Биз Жумабозорга яқин қишлоқда Муҳаммаджон деган ўртоғимизнинг ерига чиқдик. Атрофни айланиб зерикканимиздан сўнг, ўртоқлар билан қишлоқ бозорини томоша қилгани чиқишни маъқул кўрдик.

Бозор деҳқонлар билан тўла эди. Кооперативларда одам сиғишмайди. Муҳаммаджон ака сизгирга арқон олмоқ учун бизни бир самоварга ўтказиб, ўзи кооперативга кетди. Орадан беш минутча вақт ўтгандан сўнг, кооператив олдида тўполон кўтарилди. Одамлар ўша томонга қараб югура бошладилар. Муҳаммаджон ака ўша тарафдан чопиб бизнинг олдимишга келди-да, ҳовлиқиб:

— Бизнинг қўшни Кўканни худо уриб қолибди. Кооперативдан гугурт оламан деган экан, пулини кисавурга олдирибди,— деди.

Биз ҳаммамиз самовардан одамлар гужғон ўйнаган ерга югурдик, деҳқонлар Кўканни ўртага олиб суриштиришмоқда эдилар.

Бир хуржун кўтарган, ўрта ёшли, чўққисоқол киши эмиш, кооперативнинг олдида Кўканнинг ёнига суркалиб турган эканмиш, бир айланиб қараса пули йўқ эмиш...

Одамлар Кўкандан кайфиятни билгандан сўнг тарқала бошладилар.

Яна орадан беш минутлар ўтар-ўтмас мол бозорда тўполон чиқиб қолди. Кисавур ушланди. Деҳқонлар отличми-яёв кисавурни ўртага олиб, оломон қилар эдилар. Биз ҳам югуриб бориб, орага суқилдик: кисавур ўлим олдида. Ерга чўзилиб ётган, отларнинг оёқлари, атрофдан келган тош, гишт кесаклар...

Бирдан қай кўзим билан кўрай: чорбозорчи Аҳмад-седоб!

Елкасидаги хуржуни ерга тушиб, ичкаридаги нарсалар атрофга сочилган, айниқса, икки-учта тарақ

эгаси чорбозорчининг ҳолига тишларини иржайтириб кулар эди.

«Энди шу касбни топган экансан, жазонгни тортибсан», деб кўнгилдан ўтказдим. Милициялар келиб, одамларни тарқатдилар, кисавурни ўлимдан қутқариб, шаҳар касалхонасига жўнатдилар. Биз ҳам бафуржа Муҳаммаджон аканинг қўрғонига қайтдик. Кечқурун Кўкан бир тарвуз кўтариб чиқди. Шунда биз:

— Қанча, қанча пул олдирдингиз?— деб сўрасак:

— Айланайинлар, икки хурма сут сотган эдим, мири кам уч тенками, мири кам тўрт тенками, ҳайтовур, эсимда жўқ,— деб жавоб берди...

1929

ГУВОҲЛИККА УТГАН ҲУКИЗ

1979 йилнинг (биздан эллик йил сўнг) баҳор кезла-
ридаги бир куни болалар уйининг ўқувчилари 1929
йилдаёқ Чирчиқ лабига солинган азот заводига экс-
курсияга чиққанлар.

Бу кеча ўша ердаги ишчиларнинг умумий ётоқхо-
наларида қўнмоқчилар.

Болалардан бир туркуми келиб, ўз мураббияларидан
тарихий бир ҳикоя эшитишни илтимос қилдилар. Му-
раббия кўнди. Кечки машғулотдан сўнг, болалар ётоқ-
хоналарига кирдилар. Ҳаммалари гавжум бўлишиб,
мураббиядан ҳикоя кутдилар. Мураббия ҳам ваъдага
мувофиқ ҳикоя бошламоқчи бўлди.

— Укаларим, — деди мураббия, — ҳаммаларингиз
ҳам чарчадингиз. Менинг сизга айтадиган ҳикоям ҳам
қордиқни чиқарадиган қангомача тарзида бўлади.

Ўқувчилар маъқул топдилар.

Мураббия ҳикоясини бошлади:

— Бундан олтмиш йиллар илгари социализм қу-
риш учун жуда қизгин курашлар борар эди. Ҳар та-
рафда синфий кураш алангаланар эди. Капиталист
унсурлар, бойлар, руҳонийлар ва уларнинг болалари
бизнинг ҳаддан зиёда суръат билан бормоқда бўлган
оғир қурилишларимизни кўра олмас эдилар. Ҳар қан-
дай тасодифдан фойдаланиб бизга зарба бермоқчи бў-
лар эдилар. Кўпинча улар бизнинг ижтимоий ташки-
лотларимизга ҳам кириб олишга муваффақ бўлиб, бат-
рак, камбағал деҳқон, ишчиларнинг манфаатига зид
бўлган ҳаракатларда бўлар эдилар.

Ўқувчилар мураббияларининг сўзини тинглаб, су-
кутдалар.

— Бундан роса эллик йил бурун «Ҳ» қишлоқлик
камбағал бир деҳқон қишлоқнинг бозоридан ўтиб бо-
рар эди. Унинг йўли «Ҳ» қишлоқ чорвадорлар ширка-
тининг кооперативи ёнидан ўтди. Кооператив мудир
Аширқул деҳқонни чақириб, тўсатдан:

— Қани Аширқул ака, уч сўм олтмиш тийин чиқаринг,— деди. Аширқул ҳайрон бўлиб сабабини сўрамоқчи бўлган эди, кооператив мудирини оғзини қоқиб:

— Қўяверинг, биз сиздан бекорга пул олмаймиз. Сизга жуда қимматбаҳо бир буюм берамиз,— деди. Мудирининг сўзига дўкон ёрдамчилари ҳам қўшилиб:

— Оббо содда одам-эй, сиз бераверинг, куйсангиз, биз кафил,— дедилар.

Аширқул иккиланиб уч сўм олтмиш тийин чиқариб берди. Кооператив мудирини пулни олгандан кейин маъноли қилиб:

— Энди, Аширқул ака, сизнинг пулингизга бир турқи, сиз кўрмаган ем берамиз. Бу ем марказдан камбағал деҳқонларнинг иш ҳайвонларига аталиб келган. Биз шу ерни тажриба қилмоқчимиз. Олиб бориб ҳўкизингизга берасиз, маза қилади,— деди.

— Хайр, барака топинглар, укаларим,— деди Аширқул ака миннатдорлик билан. Қопни очди. Қайроқтошга ўхшаш, оқ билан зангори аралаш олачалпоқ рангли, палахса-палахса нарсани тортиб қопга солдилар. Аширқул бу муаммо буюмни орқалаб, ҳўкизини хурсанд қилиш учун овулга борди.

Нима эканини суриштирмай, ҳўкизга солди. Фақат терингга сомон тиқилгур ҳўкиз тумшуғи билан бир-икки туртиб, емакдан бош тортиди.

Мураббия ҳўкоясини шу ерда тўхтатиб, болаларга қаради.

— Укаларим,— деди мураббия,— ҳўкоянинг давомида бир талай сизга ёт бўлган сўзлар эшитилди, масалан: «Терингга сомон тиқилгур», «Ҳаром ўлгур»га ўхшаш, бу сўз замонасининг жумлалари бўлганидан мени кечирасизлар.

Болалар маъқул кўрдилар. Мураббия сўзида давом қилди:

— Аширқул ҳўкизнинг тепасида туриб, емнинг яхшилиги, тўқ тугадиган эканини мақтаса ҳам, ҳўкиз унамас эди. На илож қилсин?

«Ёспирай, бу ўзи қандай мўъжиза ем бўлса экан, уч сўм олтмиш тийинга ўтдай куймасам яхши эди», деб бир юмалоғини олиб текшира бошлади Аширқул ака. Не кўз билан кўрсин, бу мўъжиза ем ёмғирда қолиб, ивиган, хамир бўлган, моғорлаб, қотиб, қайроқтошдай бўлиб қолган ун экан. Аширқул гарангиди.

«Кооператив улуғлари мен билан ҳазилкаш эмас

эдилар-ку?» деб қопни кўтарганича яна кооперативга борди.

— Ота-онанг тўйингни кўргурлар, бу қандай ем эди, сизларнинг сўзингизга кириб, ҳўкизимга уятли бўлдим, пулни қайтаринг, шоввозлар, — деди Аширқул. Кооператив мудир сирнинг ошқора бўлуvidан қўрқиб, Аширқулни кооперативнинг ичкарисига олиб кирди. Бу воқеани ҳеч кимга айтмасликни илтимос қилди. Очередсиз чой, совун, майда-чуйдалар берди.

Дўкон мудир Аширқулни дўкон эшигидан кузатиб қўйишда елкасига қоқиб:

— Энди, Аширқул, ака, агар ҳўкиз бегона одамнинг ҳўкизи бўлмаганда қорнига пичоқ урар эдим, қандай қилайки, сизники-да, — деди.

Аширқул ака ҳам соқолини серкиллатиб:

— Тўғри айтасиз, ҳайвони безабон-да, ҳаром ўлгур, олдига солинган буюм тошми, кесакми, захри маргми, суриштирмай ея берганда, бунчалик гап-сўз бўлмас эди, — деб уйига жўнади.

Аширқул аканинг кооперативда бўлган бу воқеадан виждони сиқилди. Бу хиёнатни яшириб кетишга газабланди. Тикка бориб жиноят қидирув шўбасига хабар берди. Уша куниеқ кооперативдаги бутун хизматчилар қамоққа олиндилар.

Ун беш кундан сўнг, буларга ўша қишлоқда намунали очиқ суд бўлди. Суднинг айбномасида шундай ёзилган эди:

«Х» қишлоқ чорвадорлар кооперативига марказдан икки вагон — икки минг пуддан зиёдроқ унни деҳқонларга тарқатиш учун юборилган. Пуди икки сўм ўттиз тийиндан — беш минг сўмдан ошиқ бўлар эди. Бу уннинг келганига бир ойдан ортиқ вақт ўтган бўлса ҳам, кооператив мудир ва хизматчилари бўшатиб олмаганлар. Ун очиқ ҳавода — ёмғир, қорлар остида қолиб кетган.

Энг охири, кооперативдагилар ўз жиноятларини яшириш учун бир сўм эллик тийиндан ўн етти нафар ишчи ёллаб қайроқтошдай қотиб қолган бу унни ушатира бошлаганлар ва деҳқонларга ем ўрнида тарқатмоқчи бўлганлар.

Деҳқонлар, кооперативда шунча ун нобуд бўлиб ётган ҳолда, хусусийлардан бир пуд унни беш сўмдан сотиб олганлар.

Кооператив хизматчиларининг бу қилмишлари мут-

лақо синфий душманлик ва кўра-била туриб жиноят-корликдир».

Суд мажлисига Аширқул ака ва унинг ҳўкизи гувоҳ қаторида чақирилган эди. Аширқул ака кооперативдан олган ўша уннинг намунасини келтирди. Тажриба учун ҳўкизининг олдига солдилар. Ҳўкиз ўз гувоҳлигида собит қолди. Уни емади.

Суд айбдорлар устидан ўз ҳукмини чиқарди. Улар жазо қонунлари мажмуасининг оғир моддалари билан жазоландилар.

Мураббиянинг ҳикояси тамом бўлди. Уқувчилар бу ажиб ҳикоя устида сўйлаша-сўйлаша уйқуга кетдилар.

1930

ЭЛАТИЯДА БИР ОБ

Халойиқ жанобнинг шаъниларига «Омий эшон» деган лақаб билан бўҳтон қилсалар ҳам, бу абас. Чунки, Азиз эшон, Эт эмас эшон каби қутби замонларнинг хужраларида илми ҳол ва илми қолдан камоянбағи ҳосил қилган эдилар.

Бирор ерда бирор нарса ўқилиб унинг ичидан мабодо «ваншамси» деган сўз чиқса бўлди. У жаноб дарров: «Бу оят каминага ишоратдир. Вой мендай рўй сиёҳнинг ҳолига...» деб кўзларидан шашқатор ёшларини жорий қилар эдилар.

Қанча замон риёзат тортиб, минглаб мурид-мухлис орттирган эдилар. Уларнинг бир учи Марғилондан, бир учи Уш, Узган, Жалолободга борар эди.

Шамсиддинхон эшон чиллага ўтирганда атрофидан назри ниёз ёмғирдай ёриларди. У киши ҳадяларга қараб:

Ризқеки, муқаддараст, аз қақ,

Бешак, бирасад, чи иегиробаст, э дил,—

байтини тараннум қилар эдилар.

Уртанча ўрил унаштирилган, кичик ўрил бўйи чўзилиб, кўнгли хотин тусай бошлаган. Икки гапнинг бирида: «Ҳажга кетаман», деб хотин олиш рамзини қилади. Яъни: «Нон пишгунча, кулча куйиб кетади», ишораси билан шама қилади. Бугун баъдаз намози бомдод Шамсиддинхон эшон кенжатоё ўғлига қараб:

— Мулла Абулқосим махсум,— деб илтифот қилди,— биз иншоолло, куни эрта элатиялардаги мурид-мухлисларга амри маъруф, наҳий анилмункар қилиш учун юриш қиламиз, кўнглингиз тинч бўлсин.

Абулқосим тилини кувача қилиб юзини четга ўгирди, яъни уялиб бурилди.

Шамсиддинхон эшон бир неча забардаст сўфийлар

билан қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар мурид овлагани чиқиб кетди. Кун юрдилар, тун юрдилар.

Унум кўп бўлди.

Пеш тушган маблағларни пеш ҳовлига жўнатиб турдилар. Ун учинчи кун деганда, Аравон деган қишлоққа бориб тушдилар. Бунда Шамсиддин эшоннинг Дадақўзи деган ошпаз бир муриди бўлар эди.

Қўл берган эшон — пешвоси йўқлаб келганига боши осмонга етган Дадақўзи ҳаддан зиёд ешилиб кетди. Бисотидаги бутун топган-таянган нарсаларини эшоннинг олдига тўкиб солди.

Мусаффо ҳаво, тоза сув, тўкин оби ёвғон, қўш қўллик сартопо иззат-ҳурматларга ғарқ бўлиб кетган эшон, Дадақўзининг камбағалгина рўзгорига кутилмаган қадрли қўноқ бўлиб, ҳафта бўйи қўр тўкиб чўкиб олди. Эшонга Дадақўзининг ўзи, хотини, ёши ўн еттиларда, қадди камолга етган Рокия деган қизи ҳам хизмат қилиб чарчадилар. Олтинчи куни деганда, Дадақўзи эшонга шилпилдоқ қилди. Эшон ва муридлар меъеридан юқори иштаҳа билан шилпилдоқни едилар. Қўл артиб, дастурхон йиғиштириш вақти келди.

— Омин,— деди эшон, ҳамма баравар фотиҳага қўл кўтарди.— Қўлингизни очинг, Дадақўзи, худойим бераверсин, теварақдан келаверсин, қирқ минг қўйни қирдан берсин, саксон мингни сойдан берсин, қозигини қоқиб берсин, умрингиз дардсиз ўтса ҳам, дастурхонингиз мардсиз ўтмасин, омин, оллоҳу акбар.

Сўфи «иншоолло, иншоолло», деб турмоқда эди. Дадақўзи ўрнидан туриб эшонга қуллуқ қилди. Эшон кўрпачани қайириб ёнбошига тортди ва узала тушиб, яна сўз бошлади:

— Охун, сизга маълум бир маслаҳат бор,— деди.

— Бошимизнинг устига, айланай пирим, сўйласинлар,— деди охун.

— Оппоқ хўжамдан башорат топинг, мен сизни ўзимга қуда қилмоқчиман.

— Муборак бўлсин, қуллуқ қилинг, охун. Бай-бай, қандай илтифот,— дедилар сўфилар.

Дадақўзи шубҳада қолди.

— Нега ўйлайсиз,— деди эшон,— қизингизни кенжатоё ўғлимизга.

— Бошимизнинг устига, бир қиз эмас, ўн қизимизни ҳам назр қилдик,— деди охун.

— Балли, балли, ҳимматингизга балли,— дедилар сўфилар.

Фотиҳа ўқилди. Шўрли Рокия ўзидан сўралмай, мулла Абулқосим махсумга унаштирилди. Тўйни шу ойнинг охирларига қилмоқчи бўлдилар.

Эшон яна бир ҳафталарча Дадақўзининг қўрғонида турди. Бу муддатда у Дадақўзи ва хотинлари «қуда-қудагай», Рокия қизни «кенжатоё келин», деб чақирар эди. Рокия қиз ҳам «қайната»дан уялиб, ўзини четга тортадиган бўлиб қолди.

Дадақўзи шу дамлардан фойдаланиб қолиш учун, анча замонлардан буён чиллашир бўлиб ётган онаси Сарвар кампирни эшонга ўқитиб олди.

Каттадан-кичикнинг оғзида гап: «Шамсиддинхон эшон яна уйланар эмиш, хотини навқирондай қиз эмиш...»

«Ҳа-ҳу» дегунча ойнинг оёқлари келиб, тўй кунлари яқинлашди.

Шамсиддинхон эшон солхўрда, замон кўрган бир киши. Бундай тўйлардан ўн-ўн бештасини бошидан ўтказган. Ўзи беш уйланди, уч келин кўрди, икки қиз узатди. Шундай бўлгандан кейин, гарчанд оладиган хотини қиз бўлса ҳам, тўй унча шукуҳли бўлмас эди.

Тўй куни атрофдан мурид-мухлислар тўёна, назр билан келдилар. Субҳи сабоҳдан тортиб, шоми ғарибонгача катта хонақоҳда жаҳр-зикр бўлди. Шамсиддинхон эшон ҳаддан зиёда ғайратга минган, долдай қадди ломдай тўғри бўлаёзган. Мачит тўла қавмларга ваҳми қиёматдан тасаввуф қилар эди.

Бутун расми русмлар, урф-одатлар тугади. Эшон ва келин чимилдиққа кириб ўтирдилар. Келин уйғур одатига хилоф бўлса ҳам эшонга мувофиқ бўлсин учун, паранжида эди. Эшон саллани олиб ёстиққа қўйди. Қалтираган қўллари келиннинг чиммат ўрнига тутиб келган дока рўмолига ёпишди.

— Уялманг, энди сиз менинг кенжа хотиним-сиз.

— Қўйшангиз-ши, айнанай пийим-ей.

— Бошқа хотинларим сизга кундош эмас, она бўладилар. Мен уларнинг тўрттасини сўфи қилиб чиқазиб қўяман.

— Шадағалайи бўлай, шаҳай туйиб қўллайига шув қўяман...

Келин тушмугур «р» ўрнига «й», «с» ўрнига «ш», «ш» ўрнига ҳуштак чалиб, куёв билан суҳбат қилар эди. Эшон чидамади. Бирваракай келиннинг юзидаги докани ёпишиб тортиб олди. Келин: «Шошилманг, пи-

рим», демоқчи бўлса керак, қаторасига келган иккита «ш»нинг ўрнига битта ҳуштак билан ишни тугатди.

Эшон докани тортиб олиши билан, ҳайҳот — на кўзи билан кўрсин, Рокия қиз ўрнида ййланмаган жиқ тери, саксонлардан ошиб, оғзида тиш боласи қолмаган мукка кампир. Бир вақт эшон дам солган Дадақўзининг онаси чиллашир Сарвар амма.

Эшон алдайман, деб алданганини фаҳмлади. Ташқарига чиқай деса, мурид-мухлисларидан нам тортди. Саҳаргача тўла қабзият билан «келин» билан суҳбатлашди. Эрта билан қараса, Дадақўзи йўқ, кечаси жўнаб қолган экан.

Эшон, эл-юрт олдида обрў кетмасин, деб Сарвар аммани сўфи хотин қилиб, чиқазиб қўйди.

«Сен алдасанг, мен алдай олмайманми?» — деб эшонга осийлик қилган Дадақўзини орқаворотдан «оқ» қилди.

САБАБ

Ҷишнинг узоқ кечалари, одам бекорчиликдан зерикади. Чор-ночор ўзингга бир эрмак қидирасан. Букун кеч мен жуда зерикдим, қилишга ҳеч иш тополмадим. Чучутнинг¹ қошиғини йўнай деган эдим, ўрдак бўтакаси² жийиб қолибди. Ҳўкизларга кунжара майдалашга ҳафсала келмади. «Салим ота ҳам ёлғиздир» дедим-да, олдига чиқдим.

Салим отанинг меҳмонхонасига катта гулхан қилинган, атрофига бир талай менинг сингари йигит-яланглар йиғилганлар. Салим ота уларнинг ўртасида «гули» бўлиб ўтирибди.

— Ўртанглар тўлсин, бобо деҳқонлар.

— Кел, бола деҳқон,— деб кулишдилар, мен ҳам қурга кириб, остимга битта тўнкани қўйиб ўтирдим.

— Ҳа,— деди йигитлар,— қани, Салим ота ҳикоянгизни тугатинг,

— Ҳўп,— деди Салим ота, чўпдан оташкурак ясаб, битта чўғни олди-да, чилимга босди, чекди...— Шу билан йигитлар, Сайидазимбой мени отбоқар қилиб қўйди. Мен бу чоқларда йигирма бир-йигирма икки ёшларимда эдим. Менинг қўлимда учта вулукдай қора улоқчи, битта йўрға, иккита бир пар саман извош оти бор эди. Булар фақат бойнинг ўзигагина хизмат қиладиганлари бўлиб, қолган хизмат отлари алоҳида сайисларнинг қўлида бўлар эди.

Ҳар жума бояги учта улоқчи отни супуриб-сидириб тайёр қилиб қўяр эдим. Отлардан энг чопқири Чағиркўз, миёна чопқири Тўпчоқ, одоғиси Қамишқулоқ исмида эди. Бой бир ерга борадиган бўлса, мен орқасидан борар эдим. Бой ҳар жума улоққа борар эди.

¹ Чучут — лунжга солиб бедана чақирадиган, ўзи ҳам бедананинг «чу-чут, чу-чут» деган мода овозини берадиган бир ҳуштак қурол. Бунинг ярмисига ўрдакнинг жигилдони ямалади.

² Бўтака — док турадиган жой, жигилдон. (Автор эскаришлари.)

Бир кун бой йўқ эди. Бойнинг катта хотинлари ҳам аллақайси ерга, бирор маврид билан кетган эдилар. Уйда фақат бойнинг кичик хотини қолган эди. Мен отларнинг тагида ем-хашагига қараб, ўрмалашиб юрган эдим. Ҳовли тарафдаги эшик очилиб, оқсоч чиқди ва ичкарига чақирди.

— Салимбой, сизни кичик ойингиз чақириб ётади, бир кириб чиқинг,— деди.

— Хўп,— дедим. Мен ичкарига кириб бордим. Ҳовлидан кичик хотиннинг уйига кирдим. Уй олтин шамдон, икки тахмон бахмал, шоҳи, атлас кўрпа-кўрпачалар, токчалар тўла хитой чиннилар, яна бир қанча менинг ақлимга сиғмайдиган бойликлар билан безатилган, бир газна ҳолини олган эди. Мен шу қўсқилигим билан юқорига чиқишга ийманар эдим. Уртарақда, ерга баланд қилиб ўрин солинган, унда бойнинг кичик хотини ётибди. Устида қизил бахмал кўрпа, эгнида сариқ атлас кўйлак. Бўгриқиб, сариқ мойдек сўлқиллаб ётади.

Кавш ечадиган ердан туриб, унга қарадим.

— Баҳай, оёи, хизмат?

Кичик хотин сузилиб қаради:

— Келдингизми, Салимбой, оқсоч ўлгурнинг қўлида куч йўқ. Сал тобим қочган эди, унга шундай, бағримни эзиб қўйишни буюрган эдим, ҳеч уддасидан чиқа олмади, шунга сизни чақирдим.

Мен бир оз хадиксирадим. Юқорига чиқиб-чиқмасликка иккиланиб турдим. Хотин яна менга қаради:

— Ҳа, нимага қараб турасиз, Салимбой?

— Ҳозирми?

Хотин кулди:

— Йўқ, эртага! Ҳозир бўлмаса сизни нега чақиртирдим?!

Мен даҳлиз лабига ўтириб, ётигимни ечдим. Юқорига чиқиб, хотиннинг буйруғига қулоқ солиб турдим. Хотин ағдарилди ва бағрини кўрсатиб уқалашга буюрди. Не миқдор эзиб, мулойимлик билан уни уқалаб қўйдим ва вазифамни битказиб ташқарига, ўз ишимга чиқиб кетдим. Ҳар замонда шундай кичик ойим учинганда, кириб уқалаб қўядиган бўлдим.

...Бу жума ҳеч қутилмаганда, бой менга отни эгарлашни буюрди. Мен ҳар уч улоқчи отларни қашлаб, тозалаб сувдан чиққандай қилиб, эгарлаб қўйган эдим. Бир нафаснинг ичида отни тайёрладим ва бойнинг амрига қулоқ солиб турдим. Бой келиб отга минди.

Менга ҳам орқасидан боришни буюрди. Мен Қамишқулоқни миниб, орқасидан кетдим. Қаерга боришимизни билмас эдим.

Биз ҳар жума Қўйлиқ томонга чиқар эдик. Бу гал Қоплонбек тарафга қараб йўл олдик. Қорасаройдан ўтганимиздан сўнг, учта отлиқ йўловчи бойваччалар бизга қўшилдилар. Кетдик, ярим соатлардан сўнг Золариқ деган бир ерга етдик. Бунда, Мастон бўзагар деган бир хотин работ қурган экан. Катта самовар қурибди. Бўзаси доим қайнаб турар экан. Унча-мунча қимор ҳам ўйнатар экан. Атрофида битта-иккита ўтовлар. Биз боришимиз билан доврўқ бўлиб кетди. Бойни кутиб олиш учун Мастон бўзагарнинг ўзи чиқди. Жуда ҳам катта, семиз, фақат ёш бир хотин экан. Бояги бойваччалар билан, бойни алоҳида бир ўтовга қўндирди. Мен ҳар беш отни қўриқлаб ташқарида қолдим. Мастон бўзагар ўз қўли билан меҳмонга бўза ташир эди. Бойларга аталиб бўлакча ош буюртирилган экан, пишди, едилар. Орада тагин бир соатлар ўтгандан кейин, бояги бойваччалар қиморхонага чиқиб кетдилар. Мастон бўзагар билан бир ўтовда қолдилар. Ҳали чиқарлар дейман, чиқмайдилар, ҳали кутаман — дарак йўқ. Кун кеч бўлиб бораётир. Жуда зеркиб, ўтовга яқинлашдим. Мўраламоқчи бўлдим. Қулоғимга бировнинг инграган овози эшитилди. Секин бориб ўтовнинг четидан қарадим. Ниҳоят, не кўзим билан кўрай, Сайидазимбой чумчуқдай гавдаси билан, Мастон бўзагарнинг бағрини уқалаб ётир...

Бойнинг кичик хотини менга нима сабабдан уқалатганини англадим. Ана шу ўзи, йигитлар, — деб Салим ота сўзини тугатди.

Йигитлар ўртасида бу ҳикоя устида ҳангома бошланди.

— Ота, — деди Тошбоқи, — аввал бойнинг хотинини уқалар экансиз. Ҳозир бойдан ер ислоҳотида олинган ерингизнинг бағрини уқаламоқдамиз. Бой нимани уқалаб ётган экан?

— Бойми, бой ҳозир ернинг қаърида, — деди Салим ота.

ФАРЗАНДИ СОЛИҲ

Мулла Шошқол домланинг бешта бўйи етган, қадди баркамол, сайдовутдай-сайдовутдай қизлари бўлса ҳам, биттагина ўғилнинг гадойи эди. Эр-хотин ҳар кеч худо бир фарзанди солиҳ ато қилишини сўрар эдилар.

«Ўғил туғилса, Зангиотага қўчқор сўямиз», — дедилар, бўлмади. «Ўғлимиз бўлса, оти «Худойберган» бўлсин», — дедилар, бўлмади.

«Бир ўғил фарзанди солиҳ кўрсат, боши Баҳоваддин балогардонга назр», — дедилар, бўлмади. Ахири эр-хотин Абдумалик эшонга қўл бердилар. Хотин етти кеча-кундуз эшоннинг остонасини супурди, иннайкейин, эшоннинг «нафаси» билан бўйида бўлиб, тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат деганда, чеҳрасидан «нури имон» балқиб турган бир ўғил — фарзанд туғди. Эр-хотин эшонга қурматан боланинг исмини «Остонақул» қўйдилар.

Замонлар ўтди. Мулла Остонақул улғайди. Бола Шошқол домладан кўра Абдумалик эшонга ўкшаш, ланж ва тор пешона, ясси башара, чаман феъл эди.

Остонақул бешта оналари ўртасида арзанда эди. Шошқол домла ўғлини бошқа устозга берса, уриб-сўкишидан чўчиб, ўзи тарбия қила бошлади. Мулла Остонақулдаги зеҳн «бурролиги» етти йилда ҳам «Ҳафтияк»нинг «сасси»сидан нари ўтишга йўл қўймади.

Яна йиллар ўтди. Остонақул йигит бўлди. Ҳар отанинг вазифаси бўлгани каби Шошқол домла ўз ўғлини бир касбга солиб қўйиши керак эди. Домла ўзи мулла-вачча бўлиб, домла-имом бўлиб, боёнлардай фароғатда умргузаронлик қила олмагани учун, ўғлини савдогар қилишга ният қилиб қўйган эди. Опалари, эналари ҳам мулла Остонақулни эркалаганда: «Улмаса, магазинчи бўлади, кўпас қалъачи бўлади», деб талтайтирар эдилар.

Кунларнинг саодатли бир фурсатида мулла Шошқол домла ўғли Остонақулни ёнига чақирди.

— Уғлим,— деди у,— сиз эртадан бошлаб касб-корга тушасиз, мен сиз учун мана шу молни харид қилдим. Олиб бориб, бозорга сотинг, таннархи икки сўмдан, сиз икки ярим сўм, ўн бир-ўн икки тангадан сотсангиз ҳам майли, оздан кўпаяди. Худо кушойишингизни берсин, омин оллоху акбар.

Уғлининг қўлига тўрт дона чачвон (чиммат) тутқазди.

Остонақул эртасига каллайи саҳарлаб яна қайтадан ота-она, опаларидан фотиҳа олиб, бозорга жўнади.

У энг аввал ярмаркага чиқди, ундан каппонга кирди, ундан от бозорига, қўй бозорига, хулласи, кирмаган бозори қолмади. Вақт пешиндан оққан бўлса ҳам, бирорта азамат: «Ука, нима кўтариб юрибсан, сотасанми, қанчадан?»— деб сўрамади. Мулла Остонақулнинг ҳаддан зиёд қорни очди. Намозгар ҳаддида бозор касодлигидан аразлаб, уйига қараб жўнади.

Толёғ агар ёр бўлса, шипа сандон синдурур,
Агар бахт ёр бўлмаса, атала дандон синдурур.

Қоқ ёғоч бозорнинг олдига келганда, рўпарадан битта оқ намат кўтарган киши чиқиб қолди. Узи чўққисоқол, қирра бурун, кўзлари ичига ботган киши эди.

— Яхши йигит,— деди,— қўлтигингиздаги нима?

— Чиммат.

— Сотасизми, жонидан?

— Ҳовва.

— Қанчадан?

— Уч сўмдан.

— Қани кўрайлик-чи.— Харидор ҳар тўрт чимматни бирин-бирин кўриб чиқди. Мулла Остонақулга қаради:— Энди ука,— деди,— мен ҳам олибсотарман, мана шу қўлтигимда кўрганингиз наматни сотмоқчи бўлиб юрибман. Бир неча харидор чиқса ҳам нархи келишмади, сотмадим. Эсизки, нақд пул бўлганда ҳам масини айтганингизга бериб олар эдим.

Остонақул умидсизланди.

— Наматингизни неча пулга сотмадингиз?

— Ун тўрт сўмга,— деди-да, хайрлашиб кета бошлади.

«Битта яхши намат эллик сўмга довор бор, буники жуда арзон, чимматга бир амаллаб айирбош қиламан, зоелик тортмайман», деган фикр Остонақулнинг миясидан яшин тезлигида ўтди.

— Ҳой, ака,— деди у,— бу ёққа қаранг.

— Нима дейсиз?

— Бўлмаса чачвон билан айирбош қиламиз.

Кетувчи киши орқасига қайтди.

— Унда сизнинг икки сўмингиз етмайди-ку, нима қиламиз,— деди. Остонақул ялинди, ёлворди:

— Бир кўрганда узилишиб кетармиз,— деди. Тўрт чачвонни бирдан «энг олий» наматга алишди. Ҳар икков янги буюмни қўлтиқлаб, йўлга тушиб жўнадилар.

Остонақулнинг қадамлари гўё ўзиники эмас эди. У қандай бўлса ҳам уйга етиб, бу ғаниматни ота-оналарига кўрсатиб хурсанд қилмоқчи эди. Йўл-йўлакай қўлтиғидаги наматга қараб, севинар эди.

Остонақул маҳаллага кириб борганида, бир тўда кишилар кўча бошида гурунглашиб ўтирган эканлар. Ҳаммалари Остонақулга қарадилар.

— Ҳа, махзум, бунчалик илдам, йўл бўлғай, қўлтиғингиздаги нима?

— Шундай, бозордан уйга, бу намат.

— Неча пулга олдингиз?

— Ўн икки сўм.

— Не миқдор арзон, бир қўлга туширибсиз-да, махзум, қани бир кўрайлик-чи.

Остонақул фахр ва ақллилик кўрсатиб, қўлтиғидаги наматни уларга берди, улар мақтай-мақтай наматнинг қатини оча бошладилар.

Остонақул ўзини унутаёзди. Ҳаммалари ҳам ҳайронликда қолдилар. Намат аллақайси бир мусофир кўп қўнадиган чойхонадан чиққан эски намат бўлиб, бутун бадани танчалар, устун ўринлари учун илма-тешик бўлган экан...

Махзуми тушмагур оларда кўрмай олган экан. Кўрувчилар ичаклари узилгунча кулдилар. Мулла Остонақулни мазах қилдилар. Тездан буни бўйинча бозорига элтиб сотмоғини маслаҳат бердилар. Остонақулнинг бутун умидлари бир пул бўлиб, бўйинча бозорига қараб жўнади.

Бўйинча бозорида наматга қайрилиб қарагувчи топилмади. Энг охири, Остонақул бир бўйинчачига ялиниб-ёлвориб, наматни битта ич бўйинчага алишди ва уйга қараб жўнади.

Йўлда Остонақулнинг жуда хўрлиги келиб кетди. Кўзидан милт-милт ёшини оқизиб, эшикка келди. Ичкарига киришга қўрқиб, дарвоза ёнидаги супачада бўйинчани бўйнига илиб, йиғлаб ўтирди. Уғли — мул-

ла Остонақулнинг бунчалик кеч қолганидан хавотир олган Шошқол домла кўчадан хабар олиш учун чиқди. Қараса, йўлакда бўйнида бўйинча ўғилча йиғлаб ўтиради.

— Баҳай, ўғил?

Остонақул бутун бўлган воқеани сўзлади. Шошқол домланинг кўзи қинидан чиқиб кетаёзди. Тутди — сўкди, тутди — сўкди. Бўйинчани қўлига олиб:

— Келтирган бўйинчанг ҳеч бўлмаса отники ҳам эмас, эшак бўйинча, кичиклигини қара, хўтик,— деб ғазаб қилди.

Эртасига «фарзанди солиҳ»ни ўз орқасига солиб етаклаб, бир жувозкашга шогирд бериб келди.

1930

ЖУРАБУЗА

Дарёларнинг ул юзида отим юргану
Қуюшқони сағрисиға ботиб юргану...

Пайкалнинг сўнги дамлари чайлада ятакни қия қилиб ётмаган киши совуқ ейди.

Тонг. Қуёш Қўнғироқтепа орқасидан бугриқиб қарайди. Унинг биринчи шуълалари энг дароз теракларнинг учларигагина тушади. Остида қуюқ тўфон. Палак апроқлари шабнамли, марварид таққан қизлардай. Қорақўтир қирқма қовунларнинг юзлари терлаган, гўё шафақ латофатидан шармисор бўлибди. Чайла устига ишком бўлиб ёпирилиб тушган сувқовоқлар ана узилай-мана узилай деб, осилиб туради.

Полизнинг бир чеккасиға баланд бир ёғочга ўтказилган тўрқовоқ бир қимирлаб қўйди. Илки саҳар нашъасидаёқ уйғонган жўроз ўз рафиқаларини қуқулаб уйғотди. Улар тўппа-тўппа ерга туша бошладилар.

Чайла аста тебранди. Қия қилиб ёпилган ятакнинг юқори тарафи очилди. Орасидан ўттизлардан ошарошмас бир деҳқон йигити уйғониб турди. У бошига қўйган турли катта-кичик тугунчалар орасидан нос шишасини пайпаслаб топиб олди ва кафтини тўлғазиб бир отди-да, пайкалнинг узоқ бурчакларига қараб, ўйланиб қолди.

Аҳмадқул ўз оғайнилари ичида улуғи. Уч оғайни қўлларида бўлган икки десат ерларини ҳамжиҳатлиги билан ишлайдилар. Бу йил заводга ёзилиб пахта, қолганига бир оз жўхори билан кузги қирқма қовун экканлар. Умуман, унум яхши.

Аҳмадқул ўрин устида ўйланиб ўлтирар экан, яқин ўртадан биров қичқириб чақира бошлади:

— Аҳмадқул, ҳой, Аҳмадқул!

Аҳмадқул «пўп» этиб носини ташлади-да, овоз келган тарафга қаради.

— Беш қадам жойдан ҳайқирингини қара-я... Кела вер.

— Уйқуда бўлсанг, уйғотай, деган эдим-да.

— Қовунларни узсаммикан, деб ўйлаб ўтирибман.

— Бе... Зап эринмагансан-да... Укаларинг ўлганми, «Шуни мундоқ қил», деб бир оғиз айтсанг, оғзингнинг ели. Кечгача дунё тўла иш тайёр. Бугун Турватнинг бозори. Бориб сайил қилиб келамиз.

— Сен, ўртоқ Бўта, жуда вақтсиз жўжалайсан. Айни йиғим-терим вақтида сайилинг нимаси?

— Йиғим-терим эмиш,— деди Бўта киноя билан,— ота-бободан иш қолганми, супрадай еринг бор-ку, ташвишинг мирига беш боғ. Мана, мен ишламасдан очимдан ўлганим йўқ-ку. Давр келганда таралангни қилсанг-чи, лодон.

— Ўзинг боравер.

Бўта Аҳмадқулни қайтадан қистамади, йўлига қараб кетди.

* * *

Аҳмадқуллар қўрғонининг торгина бир ҳужрасида милт-милт этиб чироқ ёнади. Теримдан қолган кўсақларни уч азамат оғайни ўртага қўйиб чувиб ўлтирадилар. Бир табақали тахта эшик «ғийқ» этиб очилди. Уч оғайни ялт этиб, келувчига қарадилар.

— Ассаломалайкум, ҳорманглар, йигитлар.

— Келинг, Бўтака.

— Сизларники қачон қараса иш экан-да, бу йил кузларинг келиб, битиб қолдиларинг-ку.

— Ишламаса бўладими, Бўтака, ширкатдан, «Бўнакни қайтар» деб, дарвозанинг турмини бузиб ётир,— деди Аҳмадқулнинг кичик укаси.

— Қарз қурсин,— деди Бўта шикоятли оҳанг билан.

— Бемаҳалда нима қилиб юрибсан? — деди Аҳмадқул.

— Шундай гузарга чиққан эдим, самоварда ҳеч ким йўқ. Бари йигит-яланглар Мадиёрнинг қўрғонига кириб, ўқиб ётганмиш. Кирмадим. Одам зерикади. Бу махтовни қурғур деҳқонларга бир бало бўлди. Ҳеч бўлмаса, қишда қўйса-чи...

— Сиз билан мени қишда ўқитмаса, ёзда қаердан топиб келади, мана мен ҳам ўқимоқчиман,— деди Аҳмадқулнинг ўртанча укаси.

— Биз иккаламиз ўқиймиз,— деб кулиб қўйди кичиги. Бўта маъноли қилиб Аҳмадқулга бир тикилди:

— Ҳаммаларинг мулла бўлиб кетаверсаларинг, подани ким боқади? Мен билан Аҳмадқулнинг ўқимага-

нимиз ҳам маъқул. Ора-сира омиий бенаволар ҳам бўлиб турсин. Бизнинг дийдамиз қотиб қолган, нима дейсан, Аҳмадқул.

Аҳмадқул индамади. Орани фақат «чирт-чирт» этган кўсак овозигина қоплади. Бир нафасга бўлган сўзсизликни яна Бўта бузди. У ҳамён топганлардай ҳовлиқиш билан Аҳмадқулни бир туртиб:

— Ҳали, Аҳмадқул, хабаринг йўқ. Мен сенинг устингдан катталиқ қилиб қўйдим.

— Қандай катталиқ?

Йигитлар ҳаммаси тўхтаб, Бўтага қарадилар. Бўта мақтаниш аралаш ғурур билан:

— Бешқўрғон йигитлари жўрабўза қилар эканлар. Авваё ўзим қўшилдим. Аҳмадқул ҳам йигит, у ҳам бир тан, дедим. Чиқимдан қочса, ўзим тўлайман, дедим. Сени ҳам улфат қилиб қўйдим. Маъқулми? Қиш бўйи ялла-да, жинни.

— Гап чиқимда эмас-ку...— деди Аҳмадқул.

— Акам бўзага жўра бўлмайди,— деди ўртанчаси.

— Биз ўқишга кетганда қўрғонни пойлайди,— деди кичиги.

— Вой лодонлар-эй,— деди Бўта,— акаларинг сенларнинг қоровулларингми? Ахир, ёз бўйи ишлади, қишда сал кўкрагига шамол тегсин. Ёру жўра орттирсин. Токай меҳнат...

— Бормайди...

— Борса, биз хафа бўламиз. Зерикса, курсга олиб чиқамиз.

Бўта ўспиринчаларнинг гапини эламасдан, улугворлик билан кулди:

— Акаларинг сенларнинг сўзларингдан чиқмайди-ган бўлса, бекорга белбоғ бойлаб юрган экан. Катта боши билан курсларинг нимаси, ҳар ким ўзига муносиб ишни қилади-да, нима дейсан, Аҳмадқул?

* * *

Дарёларнинг ул юзида отим юргану, ёр-ёр.

Қуюшқони-я сағрисига-я ботиб юргану, ёр-ёр.

Торгина палоссиз меҳмонхонанинг ўртасига катта-кичик тўнкалардан гулхан ясалган. Бир тўда бадмаст қурама йигитлар гулханны гир айлантириб ўтириб олганлар. Пойма-пой ашулалар. Орада бир чора сигади-ган заранг косалар айланиб юради.

Ташқарида гурс-гурс от юргани эшитилди. Маст йигитлар бир нафасга жим бўлдилар.

— Вой, вой, шу, вой, менинг қўшним ўзи келди,— деди Бўта.

— Ўзими, ўзи-я, штрафни катта пичасан, ҳой сен бий ҳезалакка,— деди учтаси.

Шу чоқда эшикдан тумоғини қоқа-қоқа Аҳмадқул кириб келди.

— Уртанглар тўлсин, йигитлар.

— Вой, сен жовраб қолибсан, иккита азамат уканг чўпчак терсин, сени вой,— деди Бўта бадмастлик билан.

— Чўпчаксиз ҳам ўтин кўп,— деди Аҳмадқул.

— Қани, ўзинг ҳам даврага кир, ҳой бевурд.

— Штрафингни айт, бий.

— Маъқул,— деди бий,— бийлик — уч манак, ўнг оталик — дам олмас, икки заранг — дам олар¹.

— Кам, шунинг ўзи кам, вой йигит кишига,— деди Бўта.

— Каммас,— деди бий.

Аҳмадқул кеч қолгани учун уч манак, икки заранг дам олмас, икки заранг дам олар бўза ичишга мажбур қилинди. Бўта айтганча, «йигит киши» «ичмайман» демади. Уч манакни осонлик билан ичди. Икки заранг дам олмаснинг бирини зўр билан ичди. Иккинчисининг ярмига борганда кўнгли алланечук бўлиб кетди. Гулханга қараб ичганларининг барисини ташлади. Маст йигитлар ўртасида чуввос кўтарилди:

— Ҳезалак.

— Кўтара олмасанг улфатга қўшилма-да.

Бий газабланди. Аҳмадқулга дарра урдилар. Яна штраф, яна навбатма-навбат коса, узлуксиз ичмоқдалар. Нордон, тахир, бўтана оқишоқ зардоби қоринларни қаппайтирмоқда, бошларни қизитмоқда, ўртадаги катта чора бўшар-бўшамас, катта хумдан кир бўз белбоғлар орқали сузиб ўтказмоқдалар.

Ташқарида ҳеч кимдан ҳадиксиз яйдоқ изгириқ ҳукмрон. Уз зўравонлигини яланғоч дарахтларга кўрсатади.

¹ Жўрабўза улфатчилик қондасида улфатлар ўртасидан уч киши улуг сайланади. Булардан энг мартабалиси жўрабоши — бий бўлади. Қолган иккиси бийнинг вазирлари — ўнг оталик, сўл оталик бўлади. Бугун улфатчилик муддатида ҳамма шуларнинг амрига итоат қилишга мажбур бўлади. (Автор эскартиши.)

Бир хўроз, икки хўроз, уч хўроз қичқириб ўтди. Аллақайларда итларнинг қайғули ҳуришлари...

Соёси юпқароқ йигитлар учиб қолдилар. Қолганлари ярим-ёрти ўтдан чўқилаб, бўтдан чўқилиб алёр айтмоқдалар.

Бўта Аҳмадқулнинг гарданига осилган, ҳўнг-ҳўнг йиғлайди:

— Вой, ука, мен ғарибман-а, сендан бошқа ҳеч кимим йўқ-а...

— Обидийда қилма, ой йигит, — деб жерикади бий.

— Ҳеч кимим йўқ-а...

Бий яна тетик Бўтага қараб:

— Обидийда қилма, ой йигит, — деб жерикади.

Яна ичадилар, олам-жаҳон ачимсиқ ҳид. Бу ҳам етмаганидай, бир сасиб, бир ёниб ётган гулханны пуфлаб қўядиган эсли киши йўқ. Кўзларни ёшлатадиган аччиқ тутун бурқийди.

Аҳмадқул сузилиб бораётган кўзларини бир марта катта қилиб очди. Бўтанинг қўлини елкасидан олиб ташлади, сандироқлаб ўрнидан турди. Чорданада увушган оёғини уқалаб:

— Ҳой бий, сен мени, сен бий бўладиган бўлсанг, топ менинг ўнг оёғимни, топмайсанми-я, ол керак бўлса, бунисини ҳам, менга оёқ керак эмас, ҳой бий. Мен кетдим, — деди ва эшикка қараб йўл олди.

Аҳмадқулнинг баридан ҳеч ким ушламади. Фақат орқасидан мастлик гўлдирашлари кўтарилди.

— Оти асов эди йигитнинг, — деди бириси.

Меҳмонхона орқасидан отнинг шаталоқ отиб қўзгалгани билинди. Ичкарида яна бадмаст завқ:

— Човига сава, азамат, ҳаром ўлгурни, — деб қолди.

Эрта билан қўрғон дарвозасини Аҳмадқулнинг ўртанча укаси очди. Не кўзи билан кўрсин, тўриқ отнинг устида ҳеч ким йўқ эди. Тизгини ерга тушган. Бўктарги ечиқ, айил бўшаган, дарвоза турмида сувлиқ чайнаб туради. Юраги шув этиб кетди. Отнинг юганидан тутди. Кичик укасини чақирди.

— Миса, бу ёққа қара, акам йўқ. Тўриқ яйдоқ келган...

Ака-ука совуқда ялангбош, ялангоёқ отни текшира бошладилар. Ўнг тарафдаги узангида Аҳмадқулнинг бир пой этиги осилиб келибди.

Ўспиринчалар бир-бирларига қараб, термилиб қоли

дилар. Бўғизларига алланечук нарса қадалгандай, сўз-сиз эдилар.

— Бу акамнинг этиги-ку,— деди Миса изтироб билан. Бараварига йиглаб юбордилар. Атроф қўшни деҳқонларга югурдилар. Бир нафасда, «Аҳмадқулни от йиқитган, ўзи йўқ», довуғи оламни босди. Ўн-ўн бешлаб деҳқонлар тўриқ от изидан отлиқма-яёв кета бошладилар. Булар Қўнғироқтепанинг ёнбошига борганларида, кўпчиликнинг шарпасига бир нимага уймалашиб ётган бир гала қарғалар гурр этиб учди. Олдинги ўнг оёғи оқсоқ сариқ бир кўппак ҳадик олиб қир тепасига қочди.

Йиғилишиб, қарғалар уймалашган ерга бордилар. Унда, от туёғида ичак-рўдалари ағдарилган, афти анғори чўқилган, тимдаланган, боши мажақланган, чопонлари бурда-бурда, ўнг оёғи яланғоч Аҳмадқулнинг бадани — совуган мурдаси ётар эди.

Ёнида синиқ нос шипа, ерга сочилган иккита бир мирили чақа, битта уч мирили танга билан...

ЧОРАСИ КҮРИЛДИ

(Аппаратни тозалаш муносабати билан)

Ҳаммага маълум ва машҳурдирки, солиқ идоралари ўз ишларини нечоғлиқ пухта ва пишиқлик билан бажарадилар. Ҳар қандай англашилмовчилик ва саргардонликларга йўл қўймаслик учун, ўз аппаратларини ихчамлаганлар. Уларнинг энг кичик шуъбаларида ҳам бир неча ўнлаб хизматчилар — мудирлар, котиблар, агентлар ишлайди. Токи, иши тушиб келган киши ўз ишини қанчалик тезлик ва пухталики билан бажарганлигини билиб қойил бўлиб кетсин.

Аппаратдаги пухталиклардан бир неча намуналар. Масалан: қишлоқларга, солиқ рўйхати учун чиққан агентлардан бири Раҳмат Ҳикмат ўғлининг хўжалигини рўйхатга олди. Қаламнинг куртлиги, пичоқ йўқлиги, ишнинг тиғизлиги, қоғознинг ғудурлиги, қишлоқларда ҳадеганда стол-стул топилмай ёзиладиган нарса патнис орқасида ёзилганлиги ва буларнинг устига бир қанча ўзидан бўлмаган сабаблар орқасида Раҳмат Ҳикмат деган сўз аниқроқ ёзилмади, ўқишга қийинлик келтирди. Бундай ҳодисаларда бош идорадаги ихчамланганлар иккиланиб ўтирмай, уларда мавжудиятлар бўлмаса ҳам, ҳар эҳтимолга қарши, бир неча кишиларнинг номларига солиқ варақалари ёза бошладилар. Масалан: Аҳмад Суннат ўғли, Зиннат Раҳмат ўғли, Ҳикмат Неъмат ўғли, Баракат Фалакат ўғли, Аҳмад Савлат ўғли ва ҳоказо...

Шунинг сингари бир солиқ рўйхатларини тузувчи агент қишлоқнинг оти бўлган «Қўшқўрғон» сўзини аниқроқ ёзмади. Солиқ идоралари яна иккиланиб ўтирмай, бир неча қишлоқларга солиқ варақалари ёза бошладилар, масалан: Қўшқўрғон, Гўштқўрғон, Эсхирмон, Мисқумғон, Бўштўғон, Мушйўғон ва бошқа қишлоқлар.

Бу тажриба ғоят маъқул бўлгани каби, солиқларнинг биридан бўлмаса биридан унишига имконият туғдиради.

Бекобод қишлоғига чиққан солиқ рўйхатчиларидан бири муштумзўр Ибай Зафаровга индивидуал солиқ солинмоқни лозим топиб рўйхатга олди. Юқорида айтилганлардай бир қанча ўзидан бўлмаган сабаблар орқасида, солиқ варақаси Бешработ қишлоқлик янги рўзгор Убай Зуфаров номига келди.

Албатта Убай қараб ўтирадимми? Қишлоқ батрақларидан бир нечаларини гувоҳ қилиб, ўзининг якка рўзгор эканини, хўжалиги якка ҳолда солиқ тўлаш қобилиятига эга бўлмаганини, солиқ варақаси унинг номига янглиш ёзилганини бирма-бир баён қилиб ариза ёздириб район ижроқўмига топширди. Замонлар ўтди, солиқ ундирувчилар тиқилинчдан тўхтамадилар.

Убай сўнгги гал район ижроқўмига борганда, «Аризангизни текшириб, чорасини кўриш учун, Бешработ қишлоқ шўросига юбордик», деб жавоб қайтардилар. Убай «чора кўрилишини» кутиб яна бир неча замон сабр қилди.

Бешработ қишлоқ шўросига Убайнинг аризаси устига қизил сиёҳ билан «Чораси кўрилсин» деган резолюция қўйган ҳолда ҳавола қилинган эди.

Бешработ қишлоқ шўросида ҳам иш ҳалқумдан. Аризанинг ҳаммасини ўқиб чиқишга вақт йўқ. Винобарин, фақат резолюциягина ўқилди ва район ижроқўмидан бўлган буйруққа асосан, иш кўришга мажбур бўлдилар. Қишлоқ шўроси ўз ёнига икки нафар йигитни (милиция ўрнида) олиб, тикка Убайнинг қўрғонига босиб бордилар. Ва ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, қўрғонга кириб тинтув бошладилар.

Убай воқеадан хабарсиз. «Бирор гуноҳ қилган бўлсам керак», деб ҳайрон эди.

Тинтувчиларнинг кўзига ҳеч қандай чора кўринмаган эди шекилли, қайтиб кетдилар ва район шўросидан келган аризанинг устига зангор сиёҳ билан «Ижро қилинди ва ҳеч қандай чораси йўқлиги аниқланди, ахборотингиз учун», деб резолюция қўйдилар. Ариза район шўросига қайтиб борди ва ишга тикилди.

Шу чоққача дом-дараксиз қолиб кетган аризаси тўғрисида Убай анча ранжиган эди. Қайтадан ариза ёздириб, район шўросига борди. Унда Убайга қараб:

— Сиз солиқни тўлайсиз, қишлоқ шўросининг берган маълумотига қараганда чора йўқ экан,— дедилар. Убай ялинди-ёлворди. Қишлоқнинг ўн-ўн беш батраклари тарафидан камбағаллиги, янги рўзгорлиги, солиқ тўлай олмаслиги учун қўйилган қўлларни кўрсатди. Район ижроқўмидагилар ҳайрон қолдилар. Яна «Биздан нима кетаётир», деб ариза устига янгидан: «Сизга қатъий таклиф қилинади, тездан Убай Зуфаровнинг чораси кўрилсин», деб резолюция қўйдилар ва қишлоқ шўросига юбордилар.

Бешработ қишлоқ шўросидагилар, район шўросидагиларнинг тўралигидан, қуйи аппаратнинг иши билан ҳисоблашмаганларидан койиди, яна шундай бўлса ҳам «Сазалари ўлмасин» деб, йигитлари билан Убайнинг қўрғонига бордилар. Бу гал жуда диққат билан текширдилар. Ҳатто, товуқ катагигача қолмади. Ярим соатларга чўзилган текширишдан сўнг, бир йигит оғилхонадан туриб қичқира бошлади:

— Уртоқлар, ҳой ўртоқлар, бу ёққа қаранглар, чора бу ерда экан, мана!

Ҳаммалари югуриб бордилар. Уртага чорани олиб текшира бошладилар.

Қишлоқ шўроси йигитларга қараб:

— Йигитлар,— деди,— отга ўнгариб олингиз.

Убай: «Бу ташландиқ буюм-ку, буларга нимага керак бўлди экан?» деб ҳайрон эди. Йигитлар чорани отга ўнгариб, қишлоқ шўросига келтирдилар. Яна қайта бошдан текширдилар ва район ижроқўмидан келган қоғознинг устига: «Ижро қилинди, Убай Зуфаровнинг чораси кўрилди. Чора айтатурган яхши чоралардан эмас. Бир пут, бир ярим пут оқшоқ элтатурган, кунжарадан бўлган эски чора экан, ахборингиз учун бизда сақланади», деб резолюция қўйдилар ва район шўросига юбордилар.

Тасодиф кўп ёмон нарса, қишлоқ шўросининг шунчалик жонкуярлик билан қилган ҳаракатлари ҳавога учди. Убайнинг аризаси устига беқасам тўн кийган резолюциялари билан район шўросини текширишга келган ишчилар бригадасининг қўлига тушди. Улар ариза юзасидан, бошқачароқ чора кўра бошладилар. Шундайки, район шўросидан тортиб, қишлоқ шўросигача, район солиқ идорасидан тортиб, айрим солиқ рўйхатчиларигача чоралари кўрилди. Натижада район шўросининг иш бошқарувчисига «ҳайф сенга» берилди, қишлоқ шўросининг райси ётлардан бўлгани аниқла-

ниб, ишдан олинди. Солиқ идорасининг котиби судга берилди. Убай Зуфаров солиқдан озод қилиниб, варақанинг ҳақиқий эгаси Ибай Зафаровдан солиқ ундирилди ва кунжарадан бўлган чора бўлса, эгасининг розилиги билан сансалорлик кўргазмасига хотира учун олинди.

1930

СОЯЛАР

Кечагина ўтқазилган олича кўчати мунча ҳам кеккайиб тебранади. Шаби ялдонинг бўйдоқ шабадаси у билан ишқ ўйнайди. Тола-тола япроқларини силкитиб қочади, сарв қоматларини қитиқлайди.

Ой ҳам буларга ситойишкор — олича қиз кўримли кўринсин, деб қучоқ-қучоқ кумуш нурларини унинг кўксига сочади. Шу кеча шу ғаюр кечанинг ҳирсини қўзғатиш учун олича қизнинг соясини икки марта чўвиқроқ кўрсатади.

Чиллаки худди шу бугун, ҳализамон чумак уради. Супага ёпирилиб, гушган ишкомга қаранг, қизара бошламоқда айрим гунчаларигача...

Остида илондай тўлғаниб ётган шу ниҳол қиз — Ёқутойнинг юз қизиллиги уларга кўчибдир. Даройилар ҳеч бўлмаса шу қизнинг анор бетидан шарм қилиб, чумак уради, уятдан қизаради.

Ой бунда ҳам ишбоши. Ёқутхон билан қатораси ётган кампир Энабувининг жин теккан юзини токнинг шапалоқ барглар орқали, олачалпоқ соялар билан беркитмоқчи. Ой даройилар, чиллакилар билан ўчакишиб, «Танҳо қолиб Ёқут қизга термининг, уялинг, кимсасиз кечаларда ким кўринганга мақтаниб юрманг», демакчи бўлди.

Ёз шабадаси ўлгунча беҳадик саёқ. Капалакдай беқарор, ҳар нафасда гул танлаб, қаландардай ҳар қадамда бир эшик қоқиб юради.

Шабада энди олича қиздан айниб, Ёқутойга эгачилик қилади. Жингалак ҳилоли жамалакларини тўзғитиб юзига ёпади. Сут дарёсининг қўша зулуклари — қалдирғоч қанотидай қайрилма қошларини чимириб қўяди.

Энабуви бир тўлғаниб, ёстиғини кўксига олди. Бошини сал кўтариб, ҳайҳотдай қўрғончанинг теварак-атрофига кўз юритиб чиқди, ҳар бир кичик соягача синчиклаб қаради. Кўкка қараб чалқанча ётган, ўнг

қўлининг мармар билакларига ярим суялган қизи Ёқутойга мушфиқ бир термилиш илғатди-да, меҳрибон ҳасад билан ўзича сўйлана бошлади:

— Акаси тушмагур, ўлгунча бепарво, етилиб турган синглим, муштипар онамни ёлғиз ташлаб кетишга қандай қияман, демаса, етти хуфтонгача сакиллаб юрса, ён-берида қўни-қўшни бўлмаса, худо кўрсатмасин-эй...

Иягини ёстиққа тираб, хира кўзларини бир нуқтага тикиб қолди.

Яна тургун кеча қўйнида муҳаббат можаролари, яна япроқлар орасида сирли шивирлашлар, яна гўзаллик ўзишувлари...

Энабувининг хаёли аллақаяёқларга бориб келди. Пилта саватдан тортиб, эри марҳум Шониёзгача, ипидан тортиб, лачакли бир ярим қари докагача, энг охири ўғли Исани уйлантириб, Ёқутни эрга бериш, бир азамат куёв, новдадай келинчакка эга бўлиш... Тотли-тотли ўйлаб мадорсиз кўзлари толди ва уйқуга кетди.

Ой тиккадан оққан, бояги шўх-шотир шабада қўшни боғларга девор ошган. Қўрғончани туманли оғир жимжитлик босган, хас-чўпларгача шитир этмай салмоқли нафас оладилар. Ҳаммаёқ уйқуда.

Қўрғончанинг кунчиқар тарафдаги пахса деворидан «шув» этиб бир-икки қафт шўралаган тупроқ тушди. Орқасидан ялт этиб, бир қаричча бир нима кўринди. Иннайкейин, бурундан паст — оғиз, иякларини қора рўмол билан тангиган бир бош кўтарилди. У жасур, фақат тулкиларча олайиб, бутун қўрғончани кузатиб чиқди. Супачага тикилди. Яна кўтарилди. Пахсага минди. Яна бургутдай чақчайма қўрқувли кўзлари билан теvarакни кузатди. Оғзини ўраган рўмолини пастга туширди-да, ўнг қўлига сиқиб ушлаган пичоқнинг дастасидан кўндаланг тишлади, бутун гавдасини қўрғончанинг ич тарафига олиб, аста сирғалиб ерга тушди. У билан бирга неча қафт шўр тупроқ шувиллаб тушди.

Қора ласдан тўн кийиб, устидан белини боғлаган, ағдарма этикли, новча бу йигит оёқларининг учи билан, қоматини ярим букиб супага қараб юра бошлади. Пичоқни яна қўлига олди... Уйқу. Айниқса, ёзнинг қисқа кечаларидаги вазмин уйқу. Куни бўйи иссиқдан паноҳ топа олмаган ҳар бир жонли-жонсиз кечанинг салқин қўйнида барқ уриб ухлайди: «ҳа» дегали гал бермай турган хира пашшалардан тортиб, йўртмачоқ

дигирткаларгача, толдан теракка, теракдан ариқ ла-
бига құрт-қумурсқа қидириб безорижон қиладиган
чумчуқлардан тортиб, кун-узун кун ёнбошини ялаб
кеч қилган Латиф аканинг құкизигача талвасасиз ук-
лайди.

Хатто қалигина шабада билан ишқ ұйнамоқда бұл-
ган олича кўчатигача япроқларини шивирлатиб, уйқуга
кетган.

Шу сокин кечанинг қаловатини бузиб, бировлар-
нинг құргонида уймалашиб юрган бу йигит ким
ёкан-а?..

Ёқутой аввалига: «Босинқирадим», деб ұйлади. Ус-
ти зил-замбар, икки билаги кучли панжалар орасида
сиқилган, юзига тикандай бир нима қадалади. Зўр
қаллослаш, иссиқ нафас уни бўғиб юборгандай бўлади.
Кўзини очди: давангидай бир йигит, оғзида тескари
тишлаган ялтироқ пичоқ...

Ёқутой «дод» демоқчи, онасини уйғотмоқчи бўлди.
Фақат кучли қўллар унга мене бўлдилар. Оғзини жир-
канч қўллари билан қоплади. Бечора иложсиз ўзидан
кетди.

...У ўзига келганда, бояги йигитдан ном-нишон қол-
маган эди. Уни аллалаб тебратган табиат, эркалаб ук-
латган совуқ ел ва ой ҳам аллақачон ғойиб бўлган.
Қаммаёқни қоронғи зулмат қоплаган. Бутун құргонча
шипшийдим, ўғри ургандай ваҳимали эди.

Энабуви иягини ёстиққа тираган, бурнидан нафас
олиб кемшик оғзидан пуф-пуфлаб нафас чиқариб, ук-
лаб ётар эди.

Ёқутой ўз расволигига аччиқ-аччиқ, юмма-юмма
йирлади. Онасини уйғотиб, ўз қолини сартопо сўйла-
моқчи бўлди.

— Ойи, ҳай ойи, кудое уйқунгиз қурсин. Ахир,
мендан хабар олсангиз-чи...

Энабуви талмовсираб кўзини очди, телба-телба:

— Э... нима, нега йиғлайсан, қиз ўлгур? — деди.

Ёқутой яна жаҳлидан қайтди. «Ҳозирча айтмай»,
деди.

— Ахир, мен құрқаётирман, акам ҳали ҳам келга-
ни йўқ, қуриб кетсин...

Энабуви қизини эламади.

— Болалигинг қурсин, Ёқут, ахир аканг ўлгур кел-
маган бўлса, мен уйғоқман-ку, ёлғиз қўйиб кўзимга
уйқу келадими, ҳаммаёқ осойиши баркамол, ухлай бер,
қизим.

Еқутой ғазабланди. Бутун вужудини қоплаган титроқни:

— Тагин кўзимга уйқу келадими, ҳаммаёқ оёйиши баркамол эмиш-а...— деб айтилиб битмаган, изтиробди жумла билан таскинлатмоқчи бўлди.

* * *

Энабувилар аллақачон боғдан кўчиб тушганлар. Букун бир неча кундирки, ҳаммаёқда тўй тараддуди. Еқутойни Низомжонга тўй қилмоқчилар.

Укки. Унинг бир челак лиммо-лим тиниқ сувга узлиб тушган шафтолидай қорачиги бир кенгайиб, бир торайиб турган, қараганда дилни ғаш қиладиган қаҳрабо кўзлари Энабувигга жуда ғазаб билан термилади. Энабувининг қўли унинг кўкрагига ҳар бир яқинлашганда, манфур чиғиллаб қанотларини ёяди. Усиқ тирноқли панжаларини даҳшат билан очиб, парларига қарши ҳужумдан ўзини мудофаа қилмоқчи бўлади. Ғараз-гина билан тўлган теварак юзидаги адоватдан томоқларига қайрилиб тушган ништардай тумшуқларини Энабувининг қўлларига забт билан санчмоқчи ва ўчини олмоқчи бўлади.

Фақат Энабуви жуда эҳтиёткор, уккининг оёқларини бириктириб боғлаб, бошини путига қистирган. Энг нозик, энг қилоли луҳ парларини юлиб олмоқда.

Энабуви юлинган парларни бир тарафга тўплаб, уккини бўшатди-да, аламланган, юмдаланган кўкрагини тумшуқлари билан тузатмоқда бўлган уккига қараб, ўзича сўйлана бошлади:

— Ҳу-у, кўзингни ел есин, бир даста парингни Еқут опангдан аяйсанми, буларни мен ёвга олиб бораманми, Еқут опангни куёви бошига санчадиган жиға қиламиз. Олтин чочган, зумрад кўзли жиға бўлади-я, сенинг бу бир сиқим увинтўда паринг, менинг битта-ю-битта арзанда куёвим — Низомжоннинг бошига чиқади-я, шуни ҳам аясанг, сени нега ардоқлаб боқдим? Ҳу-у, хўмраймай ўл. Ма, охират ошингга мана буни е,— деди-да, чангалда турган яримта ўпкани олиб улоқтирди.

Фақат укки ўпкага қарамас, Энабувигга ўпка қилар, етти йиллик хусуматдорлардай, гоҳ у кўзини, гоҳ бу кўзини юмиб, юзини чиртта-чиртта ўгириб, Энабувигга зуғум билан қарар эди.

Қўш сурнайлар узоқларнинг Достонини мунгли-мунгли чалиб ўтди. Бўз айғирлар чиғаниб, келин-кеватли араваларни тортди, гулдирос билан кимўзар ўйнадилар. Янгалар чилдирма қизитиб «ёр-ёр» айтдилар, Ёқутойнинг остонаси «тилло»дан бўлишини сўрадилар. Гулханлардан шод бетлар нақш олмага айланди. Тортишмачоқлардан беллар қайишди.

«Бор борича, йўқ ҳолича» дегандай, миянагина гўшанга қурилди. Холамоёйи, ходимхолаларнинг «туғдигуғдилари», узлуксиз ҳангомалар билан тонг отди. Келинсалом қилдилар, ҳеч нима-ҳеч нима қолмади—унутмадилар...

...Фақат-фақат бу расм-русм, бу қувончли таҳлика ва тараддудлардан Ёқутойнинг ичи илимайди, холос. Ҳар қанча кўрик қилганлари билан Ёқутойнинг кўриги — юз ёруғлиги бадбахт бир кечанинг жимжит қўйнида ўғирланган. Унинг жоду кўзларини шамғалат қилиб туриб, умр бўйича саодатнинг сабаби бўлган бир қийматли муюмини ўғирлаганлар. Тиниқ, қўзичоқ баррасидай жимирлаб турган ҳовузга тушган бир бурда кесақдай, унинг энг ғеракли нарсаси ўша тиниқ ойдинли кечанинг бағрида зим-зиё йўқ бўлиб кетган. У топишмас, мангуга келмасга йўқолган.

Ёқутойни Низомжон не-не умидлар билан кутган эди. Ёқутойнинг бўлса юзи шувут, у сочи оқаргунча онасининг бошига ёстиқ бўлиб қолишга рози. Сири ошкор бўлиб, ҳамманинг таъна-тавбасига қолишга сира чидолмайди.

У гуноҳкор. Асрий чирик бир анъана, кўҳна бир гурур, сийқа бир шараф қаршисида айбсиз гуноҳкор.

«Шу бир галгина мени кечирсалар эди,— дейди.— Умрим борича Низомжоннинг чўриси бўлиб қолар эдим,— дейди ич-ичидан.— Кечирмаслар... кечирмаслар...»

Бизда Ёқутойлар, Низомжонлар камми? Бир нафасли нафс ҳаловати, бир дамли хаёлдай субутсиз бир ҳолат учун энг қаттол жиноятларга иртиқоб қилгувчилар, ўша орқали бутун турмушни тасаввур этувчилар, «ҳамияти диния»си қўзғалиб, гуноҳсиз маъсумаларга чексиз оғирлик юкловчилар бизда камми?

Уша учун қурбон бўлган, қиймаланган, кекирдак-кача тилинган Ёқутойлар, арзимас пучак номус учун,

вахшийланган бўзчи «ботир»лар — Низомжонлар бизда камми?

Ёқутойни кечирмаслар, негаки, Низомжон йигитликнинг шаъни-шукуҳи деб «ўша»ни ўйлайди. Унга энг кичиклигидан шундай деб уқтирганлар. У «ўша» орқали кўкрак кўтариб юрмоқчи. Низомжоннинг кўнгли қоронғи кечаларнинг қора пардаларини йиртиб, субҳ этагини лоладай қизартириб, балқиб чиққувчи ўспирин қуёшдай, умрида битта бўлган ширин эрталарнинг ҳаёлида. Шуларни кутиб чарчаган. У бели белбоғли, боши дўпшили, обрў ва номус отасининг ўғли.

Эшик орқасида «тўкис-тугаллик» кутиб, ружанак бўлиб ўтирган янгаларнинг бирданига тарвузлари қўлтиқларидан тушиб кетди. Саври амма нима гап эканини аниқ пайқаш учун, дока рўмолини қулогининг орқасига ўтказди. Олма хола юзини тирнаб, тиззасига муштлади. Уй ичидан шиддатли, ғайратли, лекин талвасали, шахдам ғўлдираш билан Низомжон сўйлар эди:

— Айт, ит қизи, ўйнашинг ким?

— ...

— Тилка-порангни чиқараман, айт, сатанг қизи — сатанг, бузуқ боласи — бузуқ, айт дейман сенга? Шу кунларга қолишингни ўйламадингми? Нимага жавоб бермайсан? Бари бир, менинг қўлимдан соғ қутулмайсан, мен сени ўзимнинг покиза уйимда тирик қўймайман. Айт, кимга анкар бўлган эдинг, ҳай ўтмас муюм, сени сотиб олганинг ким, ҳай эшакмунчоқ?

Уй ичидан бўғилганлик, хириллаш, дўппослаш, тепки овозлари эшитилди. Бутун хотин-халажлар, янгалар дув йиғилиб кирдилар. Ёқутойни Низомжоннинг қўлидан ўлар ҳолатда қутқазиб олдилар.

Низомжонни судраб эшикка чиқардилар.

Тўй азага айланди. Хотинлар тўп-тўп бўлиб шивирлаша бошладилар. Шу ондаёқ Ёқутойнинг ота уйига даракчи кетди. Унга: «Қизингизнинг эри минг талоқ қўйибдир, қиз ўстирганга минг лаънат, шундай қиз боққунча, сигир боқса, ташвиши камроқ бўлар эди», деб айтишни таъкидладилар.

Ҳамманинг боши қуйи. Душманлар шод, дўстлар ғамгин бўлдилар. Низомжонни онаси ҳар дамда бир келиб, Ёқутойни юмма талар, қайин отаси йўлак эшикдан туриб ўдағайлар, буларни янгалар босиб қўяр эдилар. Минг азобу уқубат, қайғу ва ҳасрат, ўлимдан қаттиқ уят билан, бу толесиз кечанинг ёлғон тонги ёриди.

Ҳали ялқов хўрозлар уйғонмаган, қовоғи қалин сўфилардек қотиб уқлар эди. Ҳар икки янга, Ёқутой учовлари «остонаси тилло» уйдан паранжиларини қийшиқ ёпинтирилиб ҳайдалдилар.

Йўл-йўлакай сўзсиз кетар эдилар. Фақат ўртасидаги жувон — Ёқутой уйқусизлик, калтак зарби билан ганграб, бари ўраллашиб туртинар ва ора-чора пиқ-пиқ йиғлар эди...

Булар катта жоменинг кенг саҳнидан ўтиб кетаётганларида, чинакам тонг отиб, қуёш ҳам аста кўтарила бошлаган, уларнинг сояларини ўзларидан уч марта чўзиқроқ кўрсатар эди...

* * *

Замонлар ўтди. Боғдаги олича кўчати кетмон дастадан йўғонроқ гавдага эга бўлди. У бу йил бешинчи маротаба гуллаб, бешинчи маротаба меваларини тўкиб солган.

Олдинги тўрт йилда, бир кечадаги сўроққа жавоб бера олмагани, бир дамли истакка ўзида бўлмаган гуноҳ учун, уводадай бир кавакка хўрланиб тиқилган Ёқутой, сўнгги бир йилда яна сарв қоматларини тиклаб, илгариги қадди баркамолига қувиб борган эди. Маҳалланинг эски дастурхончиси, қадрдон Саври амма (ҳозир маҳалла вакиласи)нинг ёрдами билан паранжисини ташлаган, энг аввал дўппи артелига, иннайкейин, пайпоқ тўқиш фабрикасига қатнаб ишламоқда. Бу кезларда ипак заводидаги бир ишчи йиғит билан сўз бириктириб, унга турмушга чиққан. Ҳозир ҳар икковлари бирга-бирга қувнаб-яшнамоқдалар.

Букун Ёқутой атайлаб онасининг боғига оличақўрликка келган. Олича ўзи яхши-да, нордон, айниқса, сая боши қоронғиларга...

Ҳа, дарвоқе, эри:

— Ишқилиб, туғадиганинг қиз бўлсини сенга ўхшасин-да, Ёқут, — деса:

— Қўйинг, сиз ҳам ёлғиз қўлсиз, ўғил бўлсини сизга ўхшасин, — дер эмиш Ёқутой.

Эски гаплар эсига тушганда:

— Қуриб кетсин, ўтган ишдан туш яхши, у гаплар соялардай ўтиб кетди, — деб қўярмиш Энабуви.

1930

ҲИЙЛАИЙ ШАРЪИЙ

(Мусулмончилик архивидан)

Офтоб қўнғир сигирнинг сағрисига барқ уриб тушиб туради. Сигир жуда эринчоқлик билан кавш қайтаради. Ўсиқ киприклари орасидан катта, жигарранг, сузгун кўзлари аранг кўринади. Чочвоқли думлари билан қуймичига қўнган пашшаларни ҳайдайди. Узун тиллари билан чакич босилгандай тароватсиз бурунларини ялайди. Олдидан бирор шарпа ўтар-ўтмас тамагир, мусиқасиз овозлари билан мўнграйди.

Отхонанинг тарновига иккита мусича қўнган, кукулашади. Парт-парт уришади.

Отхонага қарши солинган ўн бир ёғочли айвоннинг лабида Мулла Дилкаш жазлиқ ямаб ўтирарди. Юқорида ўрта яшар хотин пўстакка ётиб, ёнбошига бурма болиш қўйган. Ўртароқда санамарастадай бир жувон даст ойнага қараб ўсма қўяди.

Булар Мулла Дилкашнинг қўш хотинлари.

Мулла Дилкаш жазлиққа забт билан бигизни санчди ва тери тикишнинг учини лаби билан ҳўллаб, ҳимариб, ястаниб ётган катта хотинига аччиқ билан сўзлай бошлади:

— Сендан шу сигир аълороқ, у ҳеч бўлмаганда кавш қайтаради. Сен-чи, сен бўлсанг, чайнаб берганда ҳам миннат билан ютасан.

Ёнбошлаб ётган хотин ўрнидан ярим турди.

— А, нима дейсиз, мендан сигир аълороқми, агар мендан сигир аъло бўлса, мана бу суюклигингиздан шу паррехта мусича аъло. Негаки у ҳеч бўлмаса, бўтакасида бўтқа сақлайди. Бунингиз бўлса нонуштани еб, тушлигини пойлайди. Худо кўтарсин, ҳафтада қайнар қозону чакса унсиз қўш танурни.

— Ношукурчилик қилма, аблаҳ!— деди Мулла Дилкаш.— Сенинг касофатингга қолиб, бозор-ўчардан

кечикдим. Шу жазлиқ деган буюмни ямаб, саллани ювиб қўйганинда, олам соф, сен йўқ, мен йўқ, тирикликми, бир гўрми, кетар эдим, бунчалик адий-бадий бўлмас эди.

— Вой, мен нимага ямар эканман! Суюк хотин — хотину куюк хотин — хотин эмасми, қачон қараса ўсма-тасма, ҳеч бўлмаса гўри кафан, салла-чопонни ювсин, — деди катта хотин.

Суюк хотин зарда билан ойнани ерга урди. Бир тақа қошига ўсма қўйган, қўлида пилик, уввос тортиб йиглади:

— Отам ўлсин, мени кундош устига бермай! Ҳар куни жанжал, наҳотки, бир кун мундоқ рўшнолик бўлмаса...

Мулла Дилкаш исми хулқига мос тушган бир киши. Қишлоқма-қишлоқ чорбозорчилик қилиб юриб, дунёнинг пасти баландини кўп кўрган. Кўп кишилар билан дилкашлик қилган. Иккинчи хотинга уйлангандан сўнг, яна маишатга берилиб кетди. Икки гапнинг ўртасида: «Давлати бор одам ҳафтада бир уйланса қани энди...» деб қўяди ва учинчи бир хотин тўғрисида қатъийроқ фикр юргизади. Фақат кўпчиликнинг таъна-маломатидан қўрқади. Бунинг учун қандай бўлса ҳам катта хотиндан қутулиш керак.

Бу кунги жанжал учинчи хотин муаммоси учун замин ҳозирлаш эди.

Мулла Дилкаш қўшхотин билан юқоридаги жанжалдан сўнг, ўйлай бошлади: «Уйланасанми, Мулла Дилкаш? Ҳазрати Баҳоваддин руҳига қасам бўлсин-ким, уйланаман. Бас, бу ғавғодан нима фойда? Бирор пири комилни топиб, маслаҳат сўра, ишнинг бўладиган томонини кўзла!..»

Мулла Дилкаш тикиб ўтирган жазлиқни ярим-ёрти айвон ўртасига улоқтирди. Салла-чопонини кийиб кўчага чиқди.

Нима қилиш керак, кимдан маслаҳат сўраш керак? Мулла Дилкаш кўп ўйламади. Тўрт хотин олиб ҳаммасини қўйган, сўнгги кезларда Кесакқўрғон мадрасасининг бир ҳужрасида сўққабош, қаландарона кун кечиб юрган Мулла Абдулбоқи Марғилонийнинг олдига жўнади.

Мулла Дилкашнинг бахтига Мулла Абдулбоқи ҳужрада экан. Узоқ суҳбатлашдилар. Мулла Абдулбоқи ўз ҳаётида кўрган бутун аччиқ-чучукларини Мулла Дилкашга ҳикоя қилди. Мулла Дилкаш ҳам ўз бошига

тушган бутун савдоларини бир-бир баён қилди. Уч хотин олишга халқдан бўладиган таъна-тавбадан қўрққанини айтди ва Мулла Абдулбоқидан пешволик сўради. Мулла Абдулбоқи бир нафас муроқабага борганидан сўнг, Мулла Дилкашга қараб:

— Бўтам, бу мушкулингизнинг иложи ҳийлайи шаръийдир, гарчанд, шариатда тўрттагача хотин олишга ижозат бор, лекин узрингиз бор учун, энг мувофиғи ҳийлайи шаръийдир, — деди.

— Қани, эшитайлик, — деди Мулла Дилкаш.

— Сиз хотинингизни бир амаллаб эмасиз.

— Эмаман?!

— Балли, бўтам, хотинингизни бир илож қилиб, билиб-билмасликка солиб эмасиз.

— Хайр, ундан кейин нима бўлади? — деди Мулла Дилкаш.

— Ҳеч нима бўлмайди, фақат бу иш шариатда қандай бўлди экан, деб хотинингиз билан менинг олдимга бошлашиб келасиз. Мен шунда қолганини айтаман.

— Хайр, қилиб кўрайлик-чи, — деди Мулла Дилкаш ишониб-ишонмай ва Мулла Абдулбоқи Марғилонийнинг олдидан хайр-ҳўшлашиб уйига жўнади.

Уша куниеқ Мулла Дилкаш пайт пойлади. Гарчи, навбат иккинчи хотин билан бўлса ҳам, каттаси билан қўнди. Тун яримдан оққан эди. Хотин ухлади. Мулла Дилкаш апил-тапил алаҳсиратан башара билан хотинини юхтоплик билан эма бошлади. Хотин уйғонди. На кўзи билан кўрсинки, эри Мулла Дилкаш тайлоқдай бўлиб, эмиб ётибди.

— Ҳой, соқолинг кўксингга тўкилгур, — деди хотин, — бу қандай қилиқ? Сени нима жин урди?

Мулла Дилкаш яна бепарволик билан чўзиб-чўзиб эмишда давом қилди. Хотин чидамади. Қоқ яғринини мўлжаллаб бирни туширди. Мулла Дилкаш уйқусираган бўлиб, оғзини эмчакдан олди.

— Нега урасан?

— Сени ўлдирса арзийди.

— Кичик хотин, кундошинг мени шундай беҳурмат қилмаган эди.

— Сен уни эммайсан-да.

— Нима?!

— Ўл!

— Нега қаргайсан?

- Нега эмасан?
- Қачон эмдим?
- Ҳозир.
- Ёлгон гапирма.
- Тўрт боланинг ҳурмати.

Мулла Дилкаш дарров туриб истиффор айтди:

— Хотин,— деди у,— бу иш шариятда қандай бўлар экан?

— Билмадим.

— Эртага бирорта мулладан сўрамасак бўлмас.

— Қайдам...

Эртасига эрта билан эр-хотин етаклашиб, Мулла Абдулбоқи Марғилонийнинг ҳужрасига бордилар; расми-русм ва таъзим-тавозедан сўнг:

— Тақсир,— деди Мулла Дилкаш,— биздан жуда катта гуноҳ содир бўлди. Шунга сиздан фатво сўраб келдик.

— Қани, айтинг, бўтам?

— Мана бу киши бизнинг аёлимиз бўладилар, бугун кечаси мен уйқусираб, эмиб қўйибман, шунга...

Мулла Абдулбоқи ярим газ миқдори ўрнидан ирғиб тушди.

— Эмиб қўйибсиз?!

— Ҳов, тақсир!

— Шундайми, ҳамшира?

— Рост, айланай...

Мулла Абдулбоқи соқолини қўли билан таради.

— Тавба, кўп чакки бўлибди-ку. Энди сиз эр-хотин эмас, она-бола бўлибсиз.

Мулла Дилкаш ташвишли чеҳра билан сўради:

— Она-бола бўлибсиз?!

— Балли, бўтам, сиз ўгил, бу киши сизнинг онангиз, ризоий оқ сут берган онангиз бўладилар.

Мулла Дилкаш хотинига қаради, хотин Мулла Дилкашга қаради.

— Тақсир, бошқа иложи йўқми?

— Онангиз бўладилар, дедим-ку, бошқа қандай илож, шарият ҳукми шу, қўзичоқларим.

— Илоё, мен ўлай!— деди хотин.

— Бас,— деди Мулла Дилкаш, мусулмон диёнатига, ча, номаҳрам олдида овоз чиқаргани учун.

Мулла Абдулбоқи Марғилонийнинг бу қилган «хизмати» учун ақча тўладилар ва янги «она-болалар» ҳужрадан чиқдилар. Мадрасанинг эшигидан чиқарда Мулла Дилкаш хотинига қараб:

— Она, — деди, — ўзингиз бош бўлиб, яна бирон-та хотин олиб берасиз-да, икки хотинга ўрганган киши...

— Улинг илоё, онангиз нимаси, ҳеч бўлмаса «опа» денг, — деди бечора содда хотин.

1930

ЛУҚМОН

«Манам наққош будам, айби ман хўб ошкора буд,
Табиби кардаам, нуқсони маро хок мепўшад».

«Гулистон» ва «Бўстон» китобининг муаллифи ўз китобининг чиройли ҳикоячаларидан бирида юқоридаги байтни келтирган. Шундайки, илгари вақтларда наққошлик билан умргузаронлик қилувчи бир киши ўз касб-корини йиғиштириб, табиблик қила бошлабди. Ундан бунинг сабабини сўралганда, юқоридаги байт билан, яъни мен наққош эдим, менинг ижодим рўйирост, ҳар кимнинг кўз олдида жилваланар, унда бўлган айблар яққол кўринар эди. Энди табиблик қилмоқдаманким, айбларим кишиларнинг кўз олдида ошкора бўлмаяжак ва уларни тупроқ яширажак (тузалсалар — юз ёруғлигим, тузалмасалар ўлажаклар), демишдир. Биз ҳикоя қилмоқчи бўлганимиз ҳаками ҳозиқ ва Луқмони замон бўлган домла Ҳубби ибн Абдулмалик ҳазратлари илгари гарчанд наққош бўлиб ўтмаган бўлсалар ҳам, гўристонликдан юзларини этаклари билан яшириб ўтар эдилар. Яъни, ўзларининг шифоёқ қўлларида жон ба ҳақ таслим қилган ўликлардан уялар эдилар.

Тақсирнинг шуҳратлари илми тибда бўлгани каби, илми рамзда ҳам кишилар ўртасида тарқалган эди. Бирор мажлисда у ҳазратдан сўз очилса, ҳар ихлосли банда ҳам у киши тўғрисида билганини сўйлар ва тингловчисини ҳайрат дарёсига шўнғитиб юборар эди. Мен ҳам кўпчилик қатори у Луқмони соний (иккинчи Луқмон) тўғрисида уч амри воқеани биламан. Булардан бирисини кишилардан эшитдим, иккинчисини ўз кўзим билан кўрдим ва учинчисини у кишининг дўконлари — УРО тарафидан тинтилганда, китоблари орасидан топилган бир қоғозда ўқидим.

Эшитганим шундай эди. Кунлардан бир кун и аллақайси бир эшоннинг кенжатоу заифаси иситма аралаш диққинафаслик касалига йўлиқибди. Оилада бўладиган турли-туман туркана дорилар фойда бермагач, ноилож табиби ҳозиқ домла Ҳуббини чақириб

келтирилибди. Эшон ўз хотинининг сўлим юзини ва оҳу кўзини номаҳрамга кўрсатишдан, хусусан, унинг мраммардай салиқали билагини томир кўриш мажбурияти билан табибга тутқазишдан бўйин товлаб, табибдан орқаворатдан дармон бермоқликни илтимос қилибди. Табиб унга: «Агар билак ушлаш мумкин бўлмаса, билагига бир қатим ипак боғлансин ва бир учи менга берилсин», дебди, табибнинг сўрови бажарилибди, табиб ўзидан икки қулоч нарида исмат пардада яширинган хотиннинг томир уришини бир тола ипак орқали пайқаб, унга лозимий дори-дармонларни берибди. Хотин бу дорилар истеъмолидан шифо топибди. Бу воқеадан сўнг, эшон оиласида домла Ҳубби ибни Маликка ихлос кучайиб, хусусан, кенжатой хотинким, ўз ҳаётидан умид узган эди, ўз халоскорини «отахон» деб тутибди.

Хотин сўнгги пайтларда табиб «отахон»нинг ҳужрасига борар ва унга ихлос билан хизмат камарини белига боғлаган экан. Табибнинг ҳам бу хотинга меҳрибонлиги чандон ва чандон ортиб, хотиннинг етмиш икки томири ва уч юз олтмиш суякларининг айрим бўғинларида бўлган хоҳ эски ва хоҳ янги дардларини йўқотишга кўшиш қилибди. Натижада, хотиннинг ўн икки йилдан буён кўнглида қора доғ бўлиб ётган бифарзандлик дарди ҳам йўқолиб, худойи таоло унга бир фарзанди солиҳ ато қилибди. Эшон бу ишлардан сўнг дунёларга сиғмай ўз ўғлининг отини Ҳубби ибн Абдумалик табибга ҳурматан Маликберди қўйибди.

Табибнинг бу ишини кўплар, тажрибанинг зўрлиги ва рамзининг ўткирлигидан, деб таъбир қиладилар.

Иккинчи амри воқеани ўз кўзим билан кўрганман, бу шундай эди. Бир минг тўққиз юз йигирма учинчи йил рамазон ойининг баҳорда келган пайтлари. Бозорлар кундузлари жимжит, асрдан сўнг қайнайди. Қозон-қозон нишолда, гижда нон, нўхатли мавиз, хурмойи, мисрий ва ранг-баранг, рамазон ойига махсус мева-чевалар истакларни чорлаб туради. Атторларнинг «лапка»лари олдида бухорий сақич, эроний хина, тошканивор попукли иштонбоғ, чанговуз, қизил, сариқ лакларга бўялган тунука сурнайчи ва хўрозқандлар арафа яқинлашганлигидан хабар бериб туради.

Атторлик растасидан қассобликка бораверишда, бешик бозорининг муюшида Луқмон домла Ҳубби ибни Маликнинг ҳам дўкончалари жойлашган.

Агарда растанинг муқобил беткайдан туриб қара-

сангиз, дўконча бутун маҳобати билан кўзингизга ако этади, саноққа сиғмас бўз, тик, чит, қовоз ва ҳар хил матолардан тикилган халтачаларда «нав-банав» дорилар, тунука қутичалар, сопол кўза, шиша қумғон, ҳовонча, шода-шода турли ноёб гиёҳлар — буларнинг ҳаммаси дўконнинг зийнатлари...

Дўконча олдида бир халта зарчўба, бир тунука қутида занжабил малҳам, бир ёғоч идишда гулқанд, яна бир банкачада қора мураббо турадики, банканинг қорнига жалий қалам билан «Маъжуни жилолий» деб ёзилгандир. Дўкончанинг ўнг ёнбошида катта мис карнай тўнкарилган. Табиб дўконига бунинг қандай алоқаси бор, деган чучмалликда қолмангизким, сурнайчилар, саҳарликдаги машқдан бўшагач, «кўтариб юрамизми», деб шу ерга карнайларини қўйиб кетадилар.

Дўконча ичида олдида битта курсича қўйиб, бир қўли билан «Тибби Юсуф» китобини варақлаб, яна бир қўли билан чўян ҳовончага қайроқ дастанни солиб, дори янчиб Луқмон домла Ҳубби ўлтирмоқдалар. Диққат билан қараб тура берсангиз, табибнинг кавшангани, тамшанганининг фарқига борасиз. Бу сизга қизиқ кўринади, ёпирай, табиб рўза тутмаганими, деган ҳаёлга борасиз. Ҳайҳот, асло ва сад асло бу фикри ботилга бормангизким, кеча тайёрланган гулқанднинг шифоёблик даражасини ўлчамоқда, ё бўлма-са ҳовончага неча бор қайроқ урилганини санамоқдандир. Чунки, «Фалон дору мунча ва фалон дору мунча мартаба янчилганда тайёр бўлади», деб тиб китобларида ёзилгандир.

Мен табиб олдида келиб етганимда, у чеҳрасидан заъфар ранги бурқиб турган бир кишининг томирини ушлаб, фикрга чўмган эди. Томир кўрсатувчининг бармоқларида бўлган лак, қорагул ва мум асарлари унинг маҳсидўз косиб эканидан дарак берар эди. Мен табибнинг мулоҳазасига халақит бермаслик учун, осойишталик билан дўкончанинг лабига чўнқайдим. Табиб бир нафасдан сўнг, у ёқ-бу ёгига қараб:

— Кўзингиз ҳам тинадими? — деб сўради.

— Ҳовва, тақсир.

— Жиндек қабзиятингиз ҳам бор кўринади?

— Ховва, тақсир.

— Бай-бай-бай, қон олиш керак, — деди табиб, — баъзан икки мартаба исҳол қилиб ташлайсиз, рўза тутдингизми?

— Ҳовва, тақсир.

— Агарда дармонингиз жойида бўлса уч кун сидирға ўта рўза тутсангиз, меъдангиздаги хилт ва жигарингиздаги сафродан ҳам мусаффо бўлар эдингиз. Кўп гализ овқатларни зовталаб еган кўринасиз.

— Рўзачилик-да, тақсир, ифтоҳ билан саҳарда тўйиб олмаса, толиқади киши.

— Нима, қон олайми?

— Фойдаси бўлса бўлди-да, тақсир.

— Кўрмагандай бўлиб кетасиз, — деди табиб ва чўнтагини ковлаб, бир латтага тугилган ништарни чиқарди. Ништарнинг занглаган тигида ҳали қуриб битмаган қоннинг излари бор эди.

— Чап билагингизни очинг.

Бемор бедармон бўз чопоннинг енгидан қўлини чиқариб, сескантирарлик даражада сур-оқариб кетган билагини табибга чўзди. Билакда мадорсиз кўк томирлар бўртиб кўринар эди. Табиб беморга панжасини туғишга — мушт қилишга ва юзини тескари ўгиришга буюрди. Ништар тирсак бўғинларидан ўтган йўғон қон томирга бир элликча ботирилди. Ништар суғурилганда, томирдан қора қон фонтани отилди. Қон обдаста жўмрагидан келгандай отилиб, билак тубига қўйилган сопол косага оқар ва унда жигардай қотар эди. Табиб қонни менга кўрсатиб:

— Куйиб кетибди, унниқиб кетибди, тағин ҳам қаддини кўтариб юрган экан-да, бечора... — дер эди.

Беморнинг юзларида ивир-ғивир юрган қизилликлар оқара бошламоқда, сариқ пешонасидан совуқ ва йирик тер доналари бўртмоқда. Лаблари елимланиб бир-бирига ёпишмоқда, кўзларининг қорачиқлари торашиб, нафаси сусаймоқда эди. Товоқ қонга тўлиб, унинг синиқ четларидан тошиб ҳам чиқа бошлаганда, табиб беморга муштини ёзишга буюрди. Фақат бемор муштини ёза олмаслик даражасига борган, қонсираб ҳушидан кетган эди. Табиб беморнинг қўлини ёзди. Жароҳат ўрнига қов (куйдирган пахта) қўйди. Беморнинг кафтлари ўлик панжасидай оппоқ ва ҳаракатсиз эди. Бемор дўкон тўрига ётқизилди, табиб унинг бурнига сирка искатиб, гарданини уқалар, ҳадеб елпитар эди.

Ярим соатлардан сўнг, бемор ўзига келди. Фақат ўрнидан тура олмади, менинг унга раҳмим келиб, қўлтиғига кирдим, у табибга назр берди, табиб сурги

бериб, юқорида айтган сўзларини яна бир марта таъкидлади.

Бемор қалтираган ва қақшаган овоз билан:

— Ука, умрингиздан барака топинг, уйим шу яқин орада, сал ёрдамлашиб, мени қўйиб келинг, — деб мендан илтимос қилди. Унинг товуши ер тубидан келгандай суст ва паст эди.

Қўлтиқлаб уйига олиб бориб қўйдим...

Ёлғон арафа кунни мен бир зарурат билан яна аторликка тушдим. Табиб дўкони олдида катта йиғин — издиҳом тўпланган эди. Бир чеккага суқилиб воқеани тингладим. Табиб, бир косибдан қон оламан деб, унинг қонини заҳарлаб (заражение крови билан) ўлдирибди. Билдимки, гап мен шоҳиди бўлган воқеа устида. УРО ва соғлиқни сақлаш инспектори томонидан унинг дўкони хатланмоқда экан...

Мен ичкарига суқилдим. УРО ва инспекторга, бу воқеани ўз кўзим билан кўрганлигим, керак бўлган вақтда гувоҳ қилиб чақиришлари мумкин эканлиги тўғрисида хизматимни таклиф қилдим. Қабул қилиб адресимни ёзиб олдилар. Мен хатлашда иштирок қилдим, дори-дармонларни, бир чеккага ташиб печатладик, курси устидаги «Табиб Юсуф» китоби ҳам печатланган эди, шу китобни олиб ичини очган эдик, бир хат топдим, секин ўқий бошладим, унда қуйидагилар ёзилган эди:

«Ун еттинчи боб зотилжанб марази баёногидадир. Мараз бисёр ташна бўладир, сув ичмоқ истайдир, бунинг иложи шудирким, Ҳиндистондаги Кашмир дарёси қирғоғида «зим-зим» деган бир гиёҳ ўсадир, шуни офтобда қуритиб дошқозонда уч кун қайнатилгай ва шунинг сувига етти миққол ҳалилаи занг қўшиб беморга ичирилгай. Иншоолло, сиҳат топгай...»

Бу дори Ҳиндистондан келтирилгунча касалнинг йигирмаси ўтиб, қирқи яқинлашмоғи аниқ эди.

Луқмон қамоққа олинди.

•ҲАЖИ ҚАБУЛ БЎЛДИ•

Мусулмонлик бешта шарт билан барқарор.

У шариатнинг шу бешта шартидан уч яримтасини сидқи ихлос билан бажарса ҳам, бир яримтасига қолганда дол қолар эди, яъни, дунёдаги динлар ўртасида ислом динидан бақувват бир дин йўқ, бу динда бўлган одамлар тўғридан-тўғри жаннатга борадилар, ҳайф, юз ҳайф бошқа диндаги кофирларнинг ўтган умрларигаким, улар бу дунёи бевафодан кўзларини юмган кунларидан бошлабоқ дўзахнинг оташфишон тубига отиладилар. У ерда уларни бир умр уқубат ва қийноқ кутиб ётади, деб ишонар ва «Иннаддина индаллоҳ ил-ислом»¹ ҳадисига шмон келтирар эди. Бу билан ислом динининг шартини ўрнига келтирар эди.

Гарчанд, намозда ўқиладиган турлича узун-қисқа арабий сўзларнинг маъносини билмаса ва уларни ўқишда тили каловланиб қолса ҳам, ҳар куни беш вақт — ўттиз икки ракаат намозини тарк қилмай, думалаб-сумалаб шариатнинг иккинчи мажбуриятидан ҳам ўзини озод қилар эди.

Дунёнинг нафис ва дилхарош музыкаларидан бўлган ноғора ва унга жўровоз бўлган карнайнинг саҳардаги мусулмон шаҳарларнинг қалбига таъсир қиладиган оҳанги унинг энг севган нарсаси эди. Ва шундай ёқимли музыка важҳидан йилнинг ҳар ўн икки ойининг ҳам моҳи рамазон бўлмаганидан ўкинар, шу музыка иштиёқида бир ой — ўттиз кун рўзанинг қандай қилиб ўтиб кетганини ҳам билмай қолар эди. Кундуз кунлари ҳеч нима емай, ичмай, чекмай оқшомга борад; оқшом, шом намозидан сўнг лоҳас бўлганча ея бошлар эди. Сўнгра яқин маҳаллалардаги масжидларга бориб, қори болаларнинг жаранглама овоз-

¹ Тангрининг олдида ислом динигина барҳақ, деган сўз. (Автор эенартиши.)

ларини тинглар эди. (Йўл-йўлакай бир йил рўзада унинг бошидан ўтган бир ҳодисани баён қилиб кетиш-ни лозим топдик, токи ҳикоямиз бошқа тарафларга бурилиб кетса, шундай ноёб бир пайт эсдан чиқиши мумкин.)

Бу воқеа рамазоннинг йигирма еттинчи куни, яъни лайлатулқадр ўтадиган кечаси воқе бўлди. Ўз маҳалласининг масжидида жуда тез, чиллаки қилиб тара-виҳ ўқиб бўлгач, қори кўриш учун бошқа маҳалла масжидларини айлана бошлади. Худди Ботқоқсой маҳалласига борганда, бир қорининг овози уни эрк-сизча ўзига тортди. Масжидга кириб борди. Одамлар кўп, саҳнида ўттизинчи чироқлар ёқилган, дўнгдай-дўнгдай катта самоварлар қўйилган, масжид айвони-да дастурхонлар ёзилган. Йигит-ялангларнинг қўл-лари қўлларига тегмай хизмат қилиб юрмоқдалар. Қари-қартанглар қорижоннинг орқасидан қуръон тинг-лайдилар.

У энг илгари масжид айвонига ўтириб, бир бурда обишон билан бир ялам нишолда ва бир ҳўплам чой ичиб, умумий қоида бўйича меҳмон бўлди. Сўнг аста-гина салланнинг печини тушириб, олдиндаги қаторга ўтди ва қорижоннинг имоматига иқтидо қилиб, қуръ-онни тинглай бошлади. Қорижон ола-була Бухоро бе-қасамидан дўндиққина тўн кийган. Бошида жажмон-дайгина қилиб ўралган ипак салла, оёғида сағри гул-чинли буковой амиркондан мирзойи қолипда тикилган маҳси, қади барваста ва тўлагина келган бир бола эди. Қорижоннинг овозидан бўйга етган қизларнинг бош қўйган ёстиқларининг ҳиди келар эди. У ўзининг умрида минглаб қорижонларнинг ўқиган қуръонлари-ни тинглаган бўлса ҳам, бунчалик ёқимли ва киши-нинг аллақандай юрак қилларини жафокаш, фақат момиқ қўллари билан аямай тирнагувчи сўлим бир овозни тингламаган эди. У қорижонларнинг орқасида ўқиган таравиҳнинг биринчи ракаатидаёқ беҳоллана бошлади. Хусусан, рукуъга борганда унинг кўзлари қорижоннинг силлиқ ва тўлқинланиб турган сиртлари-га эрксизча термилар эди.

Унинг бутун гавдаси ва шу гавдадаги аъзоларнинг ҳар битгаси ҳам қорижоннинг фидойи жонлари бўлиш учун тайёр эди. Чунончи, қулоғи қорижоннинг муси-қавий овозида, бурни қорижоннинг суртиб келгани ва фаришталарга махсус ис чиқариб турган қалампир мойда, кўзи ҳам бояғи айтганимизча ўз керакли ўр-

ида, оғзи бўлса қақраб кетган, тамшанмоқда, ақли ва шуури қорижонга қарши бир сезги оташи билан ҳовурилмоқда, қалби чоғиб келган ёки пастликдан оқорига кўтарилган чилимкашларники сингари ҳанзирова аралаш тартибсиз, бироқ безовталаб тепмоқда эди...

У иккинчи ракаатни тугата олмади.

Рукуъга боргандаёқ... таҳорати бузилиб, намози росид бўлди. Кишиларга пайқатмай туриб сафдан чиқди, кавушини кийиб, масжидни тарк қилди ва тўғри бошқа масжидларга қорижонларни кўришга ҳам бурилмай, ҳаммомга кетди...

Шу билан, у шариатнинг учинчи шарти бўлган рўзани ҳам бақадриҳол — жон борича ўз ўрнига қўйиб келар эди.

Энди келамиз тўртинчи шартгаким, закот эди. У бу шартни тўла-тўкис ўрнига қўя олмас ва шу вайдан бу тўғридаги ғайратини ва шундан келадиган савобни ҳам яримта ҳисоблар эди. Чунончи: ўзи ёлғиз қўл кавушдўз. Йиллик даромади неча тангадан неча тангага кўтарилиб ёки тушиб, неча танга холис фойда-ку, неча танга нўмай зиён бўлганини дуруст ҳисоблай олмас ва ҳар йили рамазонда боёнлар закот улашганда ёхуд бирор ҳийлаи шаръий билан бу мажбуриятни гарданларидан соқит қилганда у ҳам бир иложини қилиб шундан халос бўлар ва кўпинча шу қилган ишидан кўнгли тўлмас, шунинг учун ҳам: «Худонинг ўзи кечирсин: ҳамма буюрганини ўрнига қўямиз-ку, шу закотига қолганда сал густоҳмиз-да, ярим-ёрти бўлиб қолади», деб дилидан ўтказар эди. Унинг закоти ҳар йили бир жуфт тўққизинчи укфа кавушдан иборат бўлиб, арафа кунларига тақаб битказар ва қўлтиғига қисиб, тўғри маҳалла имомининг олдига борар, кавушни имомга бериб:

— Тақсир, даромадим ўзингизга маълум, аёл-мандман, каттароқ беришни кўтармайди. Шу кавушни олиб, яъни закотим учун қабул қилиб, дуонгизда йўқлаб қўйсангиз,— деб шикасталик кўрсатар эди. Домла-имом ҳам ўн тангага кўрга берса индамай оладиган бу кавушдан юзида ивир-ғивир севиниш ва миннатдорлик белгилари кўрсатиб:

— Ҳой, Бадалмат сўфи, бу замонда шуни ҳам айтинг-да, худо сизникини бошқаларга қараганда яна кўпроқ ижобатга олади, — деб кавушни ёнига тортар ва қўлини кўтариб ками чорак соат Бадал ака тушун-

майдиган, лекин жаннатдаги ғилмон болаларнинг бағбақаларидай майин, кўнглига фором келадиган, арабий дуоларни тизиб ташлар эди.

Шу билан Бадал ака шариатнинг тўртинчи шартидан ҳам ярмини бажарган ҳисобланар эди. Энди қолган бешинчи шarti ҳаж эди. Ана шунга қолганда, Бадал ака гарчанд кўнглида туганмас ва лаҳча чўгдай иштиёқ сақласа ҳам ҳалигача муяссар бўла олмаган эди.

У ёшлигидан буён ҳаж қилиб келганлардан, турли-турли мажлисларда ўқилган ва айтилган китоб сўзларидан Маккатублонинг чандон-чандон таъриф ва тавсифларини эшитиб келар ва бу тўғрида ўзича хийла тасаввурларга ҳам эга эди. Масалан:

...Аввало мингбошидан паспорт олиб, оташ аравага тушасан, ўн беш кун деганда Дарёи шўрнинг лабига етасан. Ана шунда ҳожибоши сенга сув попури учун чипта олиб беради. Тун юрасан-кун юрасан, офтоб сувдан чиқиб сувга ботади. Беш кун комил деганда халифайи Румнинг қизилбошлар шаҳарига чиқасан, тагин оташ аравага миниб бедовлар (бадавий)нинг юртига борасан. Бедовлар ўзлари пайғамбар авлод бўлсалар ҳам, худонинг ғазаб қилган бандалари бўлади. Уларнинг бу қолга тушиб қолувларига ҳазрати Алининг дуойи бади сабаб бўлган. Улар ҳазрати Алининг туяси ўтлаб юрганда тутиб олиб сўйган эканлар, ана шунга Шоҳимардоннинг ғазаблари келиб, «Илоё иловандо устларинг пўшак, остларинг тўшак кўрмасин, қўлларинг ўғирликдан чиқмасин» деб қарғаган эканлар. Ана шунинг учун бедовлар ширяланғоч, қора куюнди халқ бўлиб, ҳожиларнинг карвонларини талаш билан умр ўтказадилар. Хўш... бедовлар шаҳридан туяга минасан, яъни туянинг устига кажава ортилган бўлиб, шу кажавага тушиб, қум дарёсидан босиб ўтасан. Толеинг ёр бўлиб, пирлар мадакдор бўлса, бедовларни ғафлат босиб, ўн икки кун деганда Маккатублога кириб борасан. Бўлмаса, ора йўлда бедовлар босқин қилиб, карвонни талайдилар, молингни оладилар, ўзингни шундай қутлуғ йўлда ўлдириб, шаҳид қилиб кетадилар. Бу ўлимнинг савоби етти ҳаж қилган билан баробар бўлади. Маккатублога боргандан сўнг лунги ўрайсан. Шаҳарнинг ўртасида қоратош — ҳашар ул-асвод бор, шунга юз суртасан. Иннайкейин, Арафот деган тоққа чиқиб, шайтон ул-аллайҳ ул-лаънага тош отасан. Чанқасанг, Замзам де-

ган қудуқдан теп-текинга табаррук сув ичасан. Оқ қолсанг — хурмо ейсан. Бай-бай, бу хурмогинани ай-тинг-а, ҳаммасидан, ўзимизнинг Хўжанд туршагидан ҳам етти мартаба мазаллиқ бўлади-ку, савоби етмиш иккита хур қизнинг никоҳидан ҳам зиёда бўлади. Ана шу хурмони еган кишининг оғзини фаришталар ҳидлар эмиш, хурмонинг данаги сақланган уйда, жин-ажинанинг уруғи ҳам қолмас эмиш. Шу билан туду қиласан, суда қиласан, борганиндаги машаққатлар билан орқанга қайтасан. Худди қайтиб, омон-эсон яна ўша Дарёи шўрдан чиққаниндан сўнг юртингга сим қоқасан (телеграм берасан), ўлмай икки пут, ис-сиқ жон саломат бўлса, кимсан, фалончи ҳожи афанди бўлиб ўз шаҳарингга етиб келасан.

Ана шу «фалончи ҳожи афандим» бўлишнинг ўзи-да гап катта...

Бадал ака замон-замонлардан, йил-йиллардан бери ана шу номни олиш, «Бадалмат сўфи ибни Назармат сўфи ўғиллари ҳожий ул-ҳарамайн афанди жаннатмакон» бўлиш кўйида юрган йўли, қилган иши, хулласи, фикр-зикрини йўқотган.

Бир кун ҳеч таниш бўлмаган бир бойвачча келиб, Бадалмат акага кавуш буюрмоқчи бўлди. Шунда бояги бойвачча камоли танимаганликдан Бадал акага:

— Ҳожи ака, энди кавуш не миқдор силлиқ қолипда бўлсин-да, — деб, уни «ҳожи ака» исми билан ундагани учун кавушни эл-юртга қараганда ярим сўм арзон ва оро бериб, муддатидан ҳам бир ҳафта илгари битказиб берди.

Бултур кузакда Бадалмат аканинг яшаган маҳалласидан ҳажга кетган Ашур баққол, ҳадегунча, бинойидек ҳожи бўлиб қайтди. Ҳозир уни ҳеч ким Ашур баққол демайди. Бадалмат аканинг ўзи ҳам у билан тўқнашганда, ундан илгарироқ салом бериб:

— Ҳой, ҳормасинлар, ҳожи афандим, — деб илтифот қилади ва ичидан бўлса Ашур баққолга қарши ҳасад қилади. Ўзи билан таққос қилиб кўради-да, ўзининг Ашур баққолдан батавфиқликда садҳазар чандон зиёда эканини ўйлайди.

— Хўш, — дейди, — менинг ундан қай ерим кам. Ашур-ку, ҳажга бормасдан илгари худонинг энг ёмон бандаси эди. Фосиқ, моли мардумхўр эди. Чунончи: у (Ашур демоқчи) икки мартаба (бир марта маҳалланинг тобутхонасида, бир марта масжиднинг жилов-

қонасида) бесоқол билан ушланган, садҳазор бор шукур, Бадалмат ҳали бир марта қўлга тушган эмас...

Ашур, Зуннунхўжанинг етимларига васий бўлман, деб икки юз сўлқовойини паққос еб кетди. Бадални ҳали ҳеч ким васий ҳам қилгани йўқ, у етим ҳақини егани ҳам йўқ. Ашурбаққолчиликда қадоқ тошнинг тубини эговлаб, бир қадоқ ўрнига чорақ кам бир қадоқ мол тортиб, фуқаронинг ҳақига зомини қиёмат бўлар эди. Бадалмат бўлса баққол эмас. Битта-яримта киши ёнидан чарм бериб, пойафзал буюрганда унча-мунча резги-пезгиларини олиб қолади, ҳа, энди буни худонинг ўзи кечирсин...

Ашур ҳожи бўлмасдан илгари боши саждага тегмаган, аҳён-аҳёнда оғайнилардан уялиб намоз ўқиб қўйса ҳам, хўжа кўрсин учун, бетаҳорат ўқир эди. Бадалмат ундай эмас...

Хуллас, Ашур ҳожи билан ўзи ўртасида фикр юргизиб, тафовутларни сарҳисоб қилади-да, ўзини Ашурдан юқори қўяди ва шу ондаёқ фикрига қилт этиб, қажга борганларнинг ҳамма гуноҳлари япроқдай тўкилиб, онадан туғма, бегуноҳ бўлиб қолишлари тушади. Ашурнинг ҳар қанча гуноҳи бўлса ҳам, ҳожи бўлганидан сўнг қолмаган. У худонинг қўзичоқдай ювон ва бегуноҳ бандаси, у ҳожи афандим-а... Бадалмат бўлса, эҳҳ, кекирдақдан гуноҳга ботиб ётибди, тагин уялмасдан Ашур ҳожи устида шундай ноўрин хаёлларга бориб, бир гуноҳини ўн қилмоқда... Дарров истиффор айтади, Ашур ҳожи тўғрисидаги фикрлари учун худодан афв сўрайди.

Бадалмат Ашур ҳожи тўғрисидаги хаёлларнинг очикдан-очик гуноҳ эканига ўзи ҳар гал иқроқ қилади. Нега ҳам иқроқ қилмасинки, Ашур ҳожи ҳар қанча ёмон бўлгани билан Бадалматнинг ҳалқумини ҳалоллашга сабаб бўлган киши.

Ашур ҳаждан қайтганда Бадалматга деб, атайин, журмо данагидан қилинган тасбеҳ, олти дона хурмонинг ўзгинаси (Бадалмат бир ой рўзада шу олти хурмони бўлиб-бўлиб оғзини очди), ўн қатрача келадиган оби Замзам келтирмаганми? Хўш... Ашур ҳожи ўзининг қандай машаққатлар билан ҳаж қилгани тўғрисида Бадалматга батафсил ҳикоя қилиб, уни хурсанд қилмаганми? Бадалмат Ашур ҳожининг ҳикоясидан сўнг ҳажга бориш йўлларининг билмаган жойларини ўрганиб олмаганми? Ашур ҳожининг Бадалмат гардашида шунчалик ҳақлари бўла туриб, Бадалмат Ашур

ҳожи тўғрисида шундай бўлмағур ҳаёли фосидларга бориб ўтирса, бундан катта гуноҳ, бундан катта уят бўладими?... Йўқ!

Ва шундан сўнг Бадалмат Ашур ҳожи тўғрисида ҳеч нима ўйламай, унга чуқур ва садоқат сақлаб юра бошлайди, чунки:

— Ашурмат ҳожи афандим!

* * *

Бадалматнинг «ҳожий ул-ҳарамайн» бўлиш тўғрисидаги иштиёқлари сўнгги йилларда яна гуриллаб кетди. Бадалмат кўкрагида йиллар узунлигида тасмадай чўзилиб келган муддао, энг охири ҳал бўлишга яқинлашиб бораётгандай эди. Бадалматнинг ҳожи бўлиш тўғрисидаги ўз тилакларига ишона бошлашининг сабаби, унинг иқтисодий дурустланиб қолганидан эди.

Тўғри-да, Бадалматнинг хўжалиги сўнгги йилларда анча ўсди, у ёлғиз қўл косибликдан халфа-шогирд-ли, кичкина бўлса ҳам корхона хўжайини бўлиб олган ва бунинг натижаси ўлароқ кишилар билан бўладиган муомаласи ҳам ўзгача тушган, чунончи, сал бўлса ҳам давлатга эга, тўни силлиқ, оғзи катта, мушти зўр, маҳалла-кўйнинг марди бообрўси саналган кишилар билан — ширин; халфа, шогирд, қўли ёлчиб пул кўрмаган йигит-яланг, тўни эски, паррехта кишилар билан — аччиқ, қўпол тўқнашувларда бўла бошлаган эди.

Бир мусулмонга бажарилуви мажбурий бўлган ва юқорида зикр қилинган шариатнинг беш мажбуриятидан баъзилари Бадалмат тарафидан унутилаёзган бўлсалар, баъзилари кучайиб кетганлар. Чунончи; у, корхонасида ишловчи халфа, шогирдларга иш кўрсатаман ёки бирор ишни ярамас қилиб қўйганлари учун койийман, деб аксар вақт намозни унутар ва бунинг учун биттагина «Ҳа, энди худонинг ўзи кечирсин» билан кифояланар, закотни бўлса бир жуфт кавушдан бош-оёқ сарпогача кўтариб, ҳатто бунинг ёнига найдай олақўчорни қурбонлик қилиш каби тўкистугаллик билан бажарар эди.

Бадалматга бунчалик давлатнинг келиб қолиши, ўзи кутмаганда бўлди. Бу тўғридаги тафсилот, гарчанд, узоқ вақт олиб, узоқ тарафларга борадиган бўлса ҳам ҳикоя қилишни лозим кўрилди.

Бир тарафи Муҳити кабирдан, иккинчи тарафи

Ғарбий Европанинг энг охирги давлати бўлган Португалия (Пуртгиз) гача, Африканинг жимжит Саҳройи кабиридан, Сибириянинг совуқ тундраларигача, Ҳиндистондаги бир деҳқон оиласидан, Олтой тоғларининг ёнбағирларидаги бир чўпоннинг хўжалигигача, Сибирия қирларидан бутун умри қайиқда ўтувчи, балиқ овчилари бўлган хунхузларнинг елканларигача зарбидан титраган жаҳонгирлик уруши бир нафасга тўхтагандай бўлди. Қон билан бўялган хандақлар ва оташ пускуриб ётган фронтларда жон чекишиб ётган солдатлар орқаларига айландилар ва ўзларини бу урушга тортган, мажбуран ўқ ёмғири тубига йўллаган хўжайинларига қарши бир марта «Етар!» доврўғини солдилар.

Хўжайинлар тарафидан аҳмоқ қилинган қуролларини хўжайинларнинг ўзларига қарши айлантдилар. Жаҳонгирлик урушининг fronti, қисман, урушга қарши уруш ва шу жаҳонгирлик урушидан манфаатдор бўлганларга қарши юришга айланди.

Жаҳонгирлик урушига сарф қилинган муюмларнинг тахминий ҳисобини иқтисод олимлари тубандагича кўрсатадилар:

...Жаҳонгирлик урушида исроф қилинган овқат-озик ва кийим-бошлар билан тинчликда яшаган бир юз эллик миллион халқни бир юз ўн бир йил боқса бўлар эди. Жаҳонгирлик урушида ёндирилган ўқ-дориларнинг барисини бир ерга йиғиб, бирданига портлатилса, қуёш оила (система) сидан ўзига каттагина урин олиб турган ер куррасининг миҳвар (ўқ) ини ўзгартирса бўлар эди. Жаҳонгирлик урушида ҳалок бўлганларнинг ўзигина ўн беш миллиондан ошиқроқдир.

Маълумдирки, чор Россияси ҳам жаҳонгирлик урушига бир тан иштирок қилди. Рус капиталининг манфаати учун ўн миллиондан зиёда ишчи ва деҳқон болалари солдатликка олиндилар. Шаҳарларда бўлган фабрика ва заводлар ўзларининг расмана маҳсулотларини йиғиштириб, урушга керак бўладиган қурол-яроғ ишлаш корхоналарига айландилар.

Ана шу жаҳонгирлик уруши бўлиб турган майдонларда ўлган миллион-миллион солдатларнинг кийим-бошларидан фойдаланиш кимнингдир эсига келган экан!

Бадалмат маҳалласидан бир масжид нарида урушгача ва уруш вақтларида ҳам каттагина давлатга эга — икки-учталаб ҳаммоми, тўрт-бешталаб қўра ва са-

ройлари бўлган Юсуфжонбой турар эди. 1917 йилнинг бошларида Юсуфжонбой қаерга ишлатишни ўйлаб кўрмаган ҳолда, бирор фойдаси бўлиб қолар умиди билан Москва тарафдаги бир купецнинг тавсияси бўйича ўн уч вагон опоркани арзимаган баҳога сотиб олди.

(Опорка деганимиз — этикнинг қўнжи тарафи эмас, бош қисмидир. Ўлган солдатларнинг оёқларидаги этикларини ечиб олиб, қўнжини кесганлар-да, бош тарафини кераксизга чиқарганлар, опорка ана шу улоқтирилган қисми.)

Опоркалар Тошкент вокзалига келиб етди. Бой ҳали бу опоркалардан қандай қилиб фойдаланишнинг йўлини ҳал қилмаганидан ойларча талаб қилиб олмади. Вокзал бошлиқлари опоркаларни бир очиқ складга тўктириб, Юсуфжонбойга неча қайтадан олиб кетиши тўғрисида чақириқ қоғози юборсалар ҳам, бой бепарво эди. Бойнинг кўпроқ фикри опоркалардан ҳаммомни иситиш учун фойдаланиш, чармнинг олови ўткир, ёниши давомлигина бўлганидан, буни ёқиш фикрида эди.

Опоркалар вокзалда ойлаб ётди. Вокзал юк кўтарувчиларидан бири, оёқ яланглик азобидан қутулиш учун опоркалар ичидан бир жуфт дурустгинасини топиб оёғига илиб олди. Буни кўриб бошқа ҳаммоллар ҳам шундай қилдилар. Булардан бошқалар ҳам ўргандилар. Орадан сал ўтмай, оёқ кийимидан қийналган вокзал атрофидаги камбағалларнинг мурожаат қилдиган бирдан-бир ўринлари очиқ складда ётган Юсуфжонбойнинг опоркалари бўлди.

Вокзал бошлиқлари сўнгги дафъа ўлароқ Юсуфжонбойга: «Тездан опоркаларингизни олиб кетмасангиз, биз жавобгар эмас, чунки кишилар кийиш учун ташиб кетмоқдалар. Буз шунчалик қўпол ва арзимас буюм учун ёпиқ склад бера олмаймиз ва бирорта мутасил қоровул қўйишдан ҳам ожизмиз», деган қоғозни юбордилар.

Ана шундан сўнггина Юсуфжонбой, бу ўлик молдан қандай қилиб яхши ва мўмай фойда олиш тўғрисида маъқул фикрга келиб қолди. Бир неча куннинг ичидаёқ опоркалар шаҳар ичига, Юсуфжонбойнинг аллақайси кўрасига ташилди.

Вақт зиқ.

Большевиклар Керенский ҳукумати қўлидан мамлакатни тортиб олиш учун жон чекмоқдалар. Қани

қаттиқ. Бошқа санойй фабрикалар сингари оёқ кийими, айниқса, резинка фабрикалари ишламайди. Калишлар йўқ.

Ҳар қулай фурсатдан чойчақа чиқазिशга ўрганиб қолган Юсуфжонбой энди ишга тушмаса, қачон тушсин?

Опоркалар энди фуруш бўлмаса қачон бўлсин?

Юсуфжонбой косиблар ичида ботавфиқ, киши ҳақидан қўрқадиган, деб Бадалматни топди. Уни чақиртириб келиб, опоркалар тўғрисидаги фикрини сўйлади.

Бадалмат биринчи тажриба учун опоркалардан ўн жуфт олиб бориб, уларнинг лаб-лунжларини кесиб, сеплаб калиш шаклида бўлган кавушлар тикди ва бозорга чиқариб сотди.

Харидор бор. Фойдагарлик яхши.

Натижани Юсуфжонбойга сўйлади. Юсуфжонбой опоркаларни ишга солиш устида Бадалмат билан шундай бир шартга келди: хом мол ва маблағ топа олмай қолган косиблардан йигирма, ўттизтасини йиғиб бир корхона очадилар. Бу корхонага Бадалмат бошлиқ бўлади. Опоркадан қилинган кавушлар орқали келадиган умумий фойдани учдан бири Бадалматга қолиб, икки ҳиссасини Юсуфжонбой олади.

Бу шартга Юсуфжонбой ҳам кўнди. Ҳафта-ўн кун ўтмай, сеплама кавушлар «фабрика»си ҳам ишга тушиб кетган эди.

Солдат этикларнинг чарми оддий этикларга нисбатан пухта ва уларнинг ичида кийилиш муддати икки кундан бошлаб бир йилгача бўлган янги ва эски, турлича опоркалар бўлиб, айниқса резинка калишнинг номи ўчиб кетган шундай оғир йилларда жуда ҳам қўл — ҳаридоргир эди. Сеплама кавуш корхонаси сал фурсатда теварак-атрофга донг чиқариб кетди. У Тошкентдан бошқа шаҳарларга ҳам хизмат қила бошлади.

Гарчанд, бу опоркаларнинг ўн уч вагони бой тарафидан ҳатто текин, деярли даражада арзонга олинган ва уни сеплаш учун косиббаччаларнинг меҳнатлари бой ва Бадалмат тарафидан жуда арзимаган ҳақ билан эксплуатация қилинса ҳам, харидори кўпайган сайин нархи ҳам хўжайинлар тарафидан кўтарилиб борар эди. У ҳафтадан бу ҳафтага янги баҳо қўйилиб турар эди ва шу орқасидан катта хўжайин Юсуфжонбой билан кичик хўжайин Бадалматга етти ухлаб туш-

ларига кирмаган мўмай фойдалар тилсими заррин дарё каби оқар эди. Бадалмат қўл остидаги йигирма-ўттиз чоғли косиббаччалар устидан, ўзи қўлини совуқ сувга урмаган ҳолда хўжайинлик қиларди. Янги-янги давлатларга биров кучи билан ғарқ бўлиб борар эди. Эсга тушганда айтган яхши, деганларидай, яна кичик бир воқеани айтиб ўтиш зарур бўлиб қолди.

«Юсуфжонбой ва Бадалмат биродароннинг сеплама кавуш ширкатлари» корхонасида хизматда бўлган косиббаччалардан бириси аллақайси кун бир жуфт опоркани олиб, ичига қолип урмоқчи бўлди. Қолип опорка ичидаги нимагадир тақалиб ичкарига қанча зовталанган билан ҳам кирмас эди.

Косиббачча қолипни олиб, опорка ичини қўли билан текшира бошлаганда қўли қотиб-қовжираб кетган ва каттагина бир нарсага тегди. Нима эканига қизиқиб, бу ёққа суғуриб олиб қараса, тўпигидан узилган оёқ панжаси экан.

Бутун корхона ичига бир ваҳима чўкди. Бадалматни чақирдилар. У ҳам кутилмаган буюмдан қўрқув-титроқ босиб, анқайиб қолди. Дарров домла-имомдан маслаҳат сўрадилар. Домла: «Кимнинг оёғи бўлса бўлсин, балки ғазотда юрган, дини исломни қўриқ-лайман, деб шаҳид ўлган мусулмон солдатининг оёғи бўлиши мумкин, бинобарин, жаноза ўқиб, кафанлаб кўмилсин», деган маслаҳатни берди. Шундай қилдилар: бир парча латтага ўраб, жаноза ўқиб ерга кўмдилар. Лекин бунга топган косиббачча қўрқиб, икки ҳафта касал бўлиб олди.

Бадалмат бу ишни ҳеч кимга ошқора қилмасликни косиббаччалардан илтимос қилди. Негаки, бу иш оламга ошқора бўла қолса, мусулмонлар кавушдан ҳазар қилиб, Юсуфжон ва Бадалмат учун бозорнинг касод бўлиб қолиши мумкин эди.

Корхонада яна эскича иш давом қилар эди. Сўнги ойларда этик опоркалари ичидан кесилган, ёхуд узилган оёқ чиқиш ҳодисаси яна такрор бўлган бўлса ҳам, косиббаччалар бунга ўрганиб, кўникиб қолганларидан, эски қоида бўйича латтага ўраб, жаноза ўқиб кўмар эдилар...

Ана шундай қилиб, Бадалматнинг давлати — хўжалиги кундан-кунга кўтарилиб бормоқда, қўли улгуржи-улгуржи пулларни кўрмоқда ва дили ҳам ҳажга бориш учун бўлган алангали иштиёқ билан, кундан-кунга қаттиқроқ ишонч билан урмоқда эди.

Орадан қатор йиллар ўтди. Бошқалар каби мен ҳам Бадалматнинг кейинги яшаши тўғрисидаги маълумотга эга бўлмадим. Яна тўғриси, унинг орқасидан текшириб юришга ўзимда ортиқча вақт тополмадим. «Ҳожи афандим» бўлиш тўғрисидаги алангали ниятларнинг юзага чиқиб-чиқмаганлиги ҳам маълум эмас эди.

Ялтанинг топ-тоза ҳаволарини диққинафас бўлган яримта ўпкаларга шимира-шимира, йил бўйи йиғилиб қолган ҳордиқларнинг чигалларини ёзиб, олдимизда турган эндиги йилларнинг вазифаларига кўкрак кериш учун Ўзбекистонга қайтмоқда эдик.

Бир келганда кўриб қолган яхши, деб Шўролар ҳукуматининг узилмас бўлақларидан бўлган Украина жумҳуриятининг баъзи шаҳарларини ҳам саёҳат қилиш ниятимизда бор эди. Шунинг учун Ялтадан тўғри Қора денгиз орқали «Абхазия» пароходи билан Адас (Одесса) шаҳрига тушдик.

Ҳар бир вокзал, ҳар бир юртда бўлгани каби, Адас портида ҳам киракаш извош ва автомобиллар, юкларингизни ўз ихтиёрингизга қўймай ва қаерга эканини ҳам суриштирмай юлиб-юлқиб кўтариб кетадиган ҳам-моллар бор эди. Биз пароход зинасидан қирғоққа биринчи қадамимизни қўйган онимиздаёқ рўпарамизга эски турк фаси кийган, бурни ёшлигидаги аллақайси гуноҳининг бараварига чириб кетган, қадди букик, олтмиш ёшлардан ошган бир чол ҳаммол чиқди.

У биз билан димоқ аралаш манқаланиб русча сўзлашар эди. Кира тўғрисида ҳали келишиб етмаганимиз ҳолда, чамадонларимизни кўтариб, шаҳар ичига юра бошлади. Биз ҳам унинг орқасидан чор-ночор кетдик.

Менинг ўз ҳаётимда Адасда биринчи бўлишим. Бу чолни ҳам, табиий биринчи топқир кўраётирман. Бироқ унинг қарилигига қарамай, шам шуълаларидай порлаб турган кўзлари менга жуда иссиқ ва танишдай кўринди.

Ажабо, бу ким? Кимнинг кўзига ўхшайди бу кўз? Йўқ. Мен янглишмоқдаман. Дунёда икки томчи сувдай бир-бировига ўхшайдиган кишилар жуда кўп, кўзлар ҳам шунинг сингари.

Ҳаммол кўтарган юкларига нисбатан деярли тез даражада кетар эди. Мен ва ўртоғим ундан икки қадам орқада, ўртоғимга қараб, ўзаро одатда сўзлашадиганимиз очиқ овоз билан:

— Бу киши суриштирмайди ҳам, бизни қаерга олиб кетаётир? — дедим.

Ҳаммол орқасига қаради. Ўртоғим жавоб бериши лозим бўлган бу саволга манқаланиб, оҳанги бузилган ўзбек тили билан жавоб берди:

— Қўрқма, ёвга олиб бормайман. Номерга борасанми?

Мен ва ўртоғим бу гапдан ҳайронликда қолдик. Ўртоғим ҳовлиқиб сўрай бошлади:

— Ия, сиз мусулмонми?

— Йўқ.

Мен ўртоғимнинг шошиб сўраган бу саволини тузатдим:

— Яъни ўзбекми?

— Йўқ.

— Туркми?

— Йўқ.

— Ким бўлмаса? — деди ўртоғим.

— Чулчут, — деди чол дағаллик билан. Биз унинг гарчанд оҳанги келмаса ҳам, сўз тузишидан ўзбек эканига ишона бошладик.

Чолдан ортиқ бирор ўзга савол сўрамай, бу кишининг ким экани тўғрисида ўртоғим билан музокаралашиб, номерга келганимизни билмай қолибмиз.

— Мана, Одессанинг энг яхши номери, шу ерга тушсаларинг бўлади, — деди чол.

Номер контораси билан гаплашиб, ўзимизга бир хона олдик. Чол биз билан хонанинг ичигача кирди, юкларни бир бурчакка қўйиб, хизмат ҳақини кутиб турди.

— Шундай қилиб, бобой, чулчутман, денг?

Чол кулди.

— Мен сизни танигандай бўламану, лекин билмадим, қаерда кўрган эканман, — дедим қайтадан.

Чолнинг энсаси қотди. Ўз-ўзига гўнғиллаб гапира бошлади:

— Эҳ-ҳе, Бадалмат, толеинг жойида, бу шахри азимда сени ҳам танийдиган зумраша чиқиб қолди, — ва овозини равшанлатиб гапира бошлади, — танисанг, танирсан. Арафотнинг бошида, Дажланинг лабида,

бедовнинг чўлида Бадалмат ҳожини кимлар кўрмади-ку, кимлар танимади.

— Бадалмат сўфи ака! — дедим ҳовлиқиб.

Чолнинг кўзлари париллаб кетди.

— Сен кимсан?

— Ҳамшаҳарингиз. Сиз Бадалмат кавушдўз эмасисиз, бурнингиз қани?

Чол ҳақоратли назар билан менга қаради ва кўкрагига қотиб кетган бармоқлари билан уриб:

— Кўп яхши танидинг. Бадалмат кавушдўз бурун эгаси ўлган. Бу кўрганинг Бадалмат ҳожи бурунсиздир, — деди.

Чолнинг тубига ўриндиқ қўйдик, ечиниш ҳам эсимиздан чиқиб кетди. У гарчанд ўжарлик қилса ҳам, пул бериш ваъдаси билан гапга солдик. У сўз жиҳатига жуда бахилланиб қолган, илгари ўз шаҳаридаги кошибчилик корхонасига ким кирса, «Аҳмад Замчин соҳибкирон»ни ўқиб бериб зериктирадиган Бадалмат сўфи ўрнига чўрт сўзли бир чол келиб босган эди.

У жуда қисқа қилиб ҳикоя қилар эди:

— Дарёи Шўр (Қора денгиз)дан омон-эсон ўтдим. Халфаи Румнинг қизилбошлар шаҳарига ҳам бордим. Бедовларнинг чўлидан ҳам соғ ўтдим. Бироқ, бу Макка деганнинг ўзи қип-яланғоч чўл экан. Халқнинг қиладиган касби корининг тайини йўқ. Бутун ризқи рўзим ҳожиларнинг устига. Ҳаж қилишни чиқарган одам ҳам: «Араб тўқ бўлсин-ку, Макка обод бўлсин, мусофирлар ўлса, ўла берсин», деган экан-да. Кимни кўрсанг: «Қани бер», дейди. Битта қора тош экан, лаклак одам шуни бориб ўпади. Юз-кўзини суртади. Бурунни ҳам ўша ерда қолдирдик. Суриштирмай ўпа берибман. Ҳафта ўтмай баданимга қизилча тошиб кетди. Қутлуқ дард, дедим...

«Ҳожи бўлдим»га мағрур қайта берибман. Йўл кира учун қолган-қутган пул-пучакни чўлда босқинчилар олди. Гадойлик қилдим, ямоқчилик қилдим. Ана шу ерга етиб келдим пўрт учдим. Қизилчаси қурғур қора тошдан юққан ёмон яра экан. Бурун чўкди...

Мана уч-тўрт йил бўлиб қолди, портда ҳаммоллик қиламан. Топганим дори-дармонга кетади. Шаҳримга қайтишга ҳам иштиёқим йўқ. Чунки, умрим тугалиб, соғлиғим ва буд-шудим тамомланиб, бугун-эрта «ҳажим қабул бўлай» деб турибди. Энди, ука, шаҳарга

борсаларинг, кўрдик, бор экан, деб гап чуватиб юрмаларинг, чунки у ерда ҳамма мени ўлган, деб ўйлайди,— деди чол жуда умидсизлик билан. Биз ҳам унга, айтмасликка ваъда бердик. Юк кўтаргани учун ҳақини тўлаб хайрлашдик.

Тўғридан ҳам, Бадалмат сўфининг «ҳажи» охириги умрида, Макка эмас, Одесса портида «қабул бўлган» эди.

Одесса, 1931 йил

БУЙДОҚ

Бу гал ҳам ўтган галдаги сингари бўлди.

Албатта, уят эмас, насл қолдириш учун кураш, яшамоқ учун курашдирки, бу табиат қонуни. Энг оддий ҳужайрадан тортиб, фили маҳмудгача насл қолдирмоқчи. Ҳар қайсиси ҳам жўфай бўлиб яшамоқни истайди. Ана шу юзадан мен ҳам уйланиш учун қўни-қўшининг қоғоздаги қантдай қилиб асраб ўтирганлари қизларига совчи юбора бошладим — оғиз солдирдим.

Ҳар ким ўз айбини билгиси келса, бирорта қизга совчи юборсин экан, бириси: «Ўпоқ», дебдир, бириси: «Сўпоқ», дебдир, бириси: «Йигитнинг димоғида сассиғи бор», деса, яна утгаси: «Кўрпа кўтарди мусофирга бературган қизимиз йўқ», деган жавоб-бажавобни бериб, кампирнинг дилига озор берибдир. Жуда ҳам жавоб тополмаганлари: «Вой айланай, қизимиз ҳали ёш, эрга бериш ниятимиз йўқ», деб жўнатибдилар. Хулласи, илки баҳордан катта қовун пишиғигача уч жуфт кавушнинг жағи урилса ҳам, мен «бахти сиёҳ»нинг пешонаси очилиб, бирор муносиб ерга унашолмадик. Кампирнинг бу тўғридаги мулоҳазаси «Осмони никоҳ ерга тушгани йўқ» дан нарига ўтмайди.

Бир кун мен айвонча лабида ўтириб, бошимни икки қўлим орасига олиб, кампирнинг қанча жойга борганин, кимдан қандай жавоб олганин, хулласи, муваффақиятсизликларини тинглар эдим. Кампир қатнай бериб тинкадан қолибдирми, қиз эгаларининг гапларидан хўрлиги келибдирми, ҳайтовур, жуда ҳам юрак өзгувчи бир оҳанг билан:

— Ахир, сен қурғурнинг кўча-кўйда қилатурган кори бадингдан хабардор бўлмасам, худога шукур, тагинг кўрган, зотинг асил, кимсан, фалончи мирза бўлиб юрган йигит бўлсанг, бир балойинг борми, нега тақдиринг қургур тошдан битиб кетди, мен ҳам кўзим очиқлиқда орзу-ҳавас кўргим, бир бошингни

икки қилиб, гўримда тинч ётгим келади... — деб сўй-лар ва докафаранг лачагининг бурчига, бутун қотган вужудини сиқиб келтиргани бир-икки қатра заҳар-заққум ёшини артар эди. Чидаб тура олмадим.

— Буви,— дедим,— садагайи обидийда кетсин, фуқаро қизини бермаса, ачасининг бошини боқтирсин, бундан кейин сиз овора бўлиб эшик санаб юрманг, хотин керак бўлса. Ўзим қидириб топаман, битта келин бўлса олиб барман.

Хўрсиниб ўрнимдан турдим, кўчага чиқиб кетдим.

Ана шу кундан бошлаб, менинг кўча дайдилигим бошланди.

* * *

Мен бирорта қизга ёки бирорта кишининг қўлтиғида кетиб борувчи хотинга, танисам-танимасам таъзим қилсам, илжайиб илтифот кўрсатсам, таажжуб қилинмасин. Чунки, мен бу ишни уларга холис, кўнглимда ҳеч қандай эгрилик сақламай, фақат ўзимга бир эш сайлаш ниятида қиламан.

Кийим-бошим гарду ғуборсиз, дўппимнинг ҳам оҳори кетган эмас, мийиғим ҳалигина қирдирилган. Камчилик — ботинкамнинг хиралигида эдики, мен бунинг олдини олиб, чўтқалатмоқда эдим.

Бир чаман, бир офат, ҳусн мамлакатада нодираи даврон, санамараста бир қиз ўрта яшар, соқоли мош-гуруч кишининг ёнбошида борар эди.

Унинг гўзаллиги тўғрисида шоир қандай чиройли бир шеър ёзибдирки, байт:

Кўзларингдан кўп ғизоллар доғдир,
Лабларинг олуча бутган боғдир.
Кўкрагинг олмаси пишган чоғдир,
Бир кўришдан ҳар касал ҳам соғдир,
Мунча ҳам товус хироминг бор, ука?

Сочларингдан хом ипак шармандадир,
Бўйларингга сарви осо бандадир,
Сақлай ишқинг токи жоним тандадир,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадир,
Амр қил, қандай мароминг бор, ука?

Қиз билан ёнидаги кишини бир-бировларига таққос қилиб туриб, ота-бола эканларига зеҳним етди.

Отасининг барвасталиги, қизил юз, саломат, уст-бош жиҳатидан мукамаллигини кўриб, «Уришини кўриб — бўзини ол, дадасини кўриб — қизини ол», деган мақол эсимга тушди. «Менинг қидириб юрган қизим шу», дедим ва танимаганим ҳолда дадасига хушмулозимат билан бир салом ва қизига мулойим бир табасум ҳади қилдим. Дадаси саломга алик олди ва мени бошдан-оёқ кўздан кечириб, йўлида давом қилди.

Бир оёғим чўткачида банд бўлганидан буларни таъқиб қила олмаганимга ўкиниб қолдим. Уша кунги умр боди ҳавога учди. Эртасига ҳам мақтарли бир машғулот билан банд бўлдим, деб айта олмайман. Чунки, бу икки кунда у гўзал дилбарни изладим. Учинчи кун деганда: қўққисдан кўзимнинг изсиз қадамлари унинг икки қоши ўртасидан жой олди. У ёғ бозордаги якка боққолдан сурма харид қилиб турар эди. Ёнида тунов кунги киши йўқ эди. Ҳеч қандай ҳадиксиз тикка олдига бордим ва камоли тавозе билан унга қуюқ қилиб: «Эсонмисиз?» — дедим. У ҳам: «Эсонмисиз?» — деб жавоб қайтарди.

— Яхши қиз, — дедим, — дадангиз кўринмайдилар, ҳайтовур, ўзлари соғмилар?

— Шукур, — деди. — Ўзингиз қалайсиз?

Унинг бунчалик одамшавандалиги унга қарши меҳрибонлигимни яна кучайтириб юборган эди. Унинг овози игна ва патниси янги бўлган граммафондай ёқимли эди.

— Йўл бўлсин?

— Шундай, бир кўчага чиқиб келай, деб эдим, қаерга боришимни ҳам билмай турибман, бу шаҳарда таниш-билишимиз ҳам йўқ, — деди юз нозу карашмалар билан қиз. Дарров муссфир эканини англадим.

— Танишингиз бўлмаса — мана биз таниш-да, — дедим. — Бу шаҳарда муссфир бўлмаган ким бор, қани бўшмисиз, шаҳаримизнинг пасту баландини жиндак томоша қилдирай.

Ўзи тушмагур шундай мулойим табиат эди.

— Хўп, — деди.

Аввалига ёнма-ён, ундан кейин қўл ушлашиб, ундан кейин қўлтиклашиб шаҳарни айлана бошладик. Иккита супрадай оқ танганинг баҳридан кечиб, бир тилиқдан қовун олиб едик.

У мендан, мен ундан мамнун бўлиб, эртасига кўришмоқ учун ваъдани бир жойга қўйиб, ажралишдик. Уша кунни кечқурун унинг дадасини учратдим. Бу гал

у менинг кўзимга «келажак қайнатам» бўлганиданми, ҳайтовур, жуда иссиқ ва нуроний кўринган эди. Саломлашдик. Ҳатто ботирчилик билан олдига бориб, қўлини олдим, соғлигини сўрадим. Эгилиб-букилиб, тавозе билан ажралишдик.

Эртасига қиз билан ваъда ўрнида учрашдик, яна шаҳар айлана бошладик. Андак-андак гапларимизга муҳаббат шакарларини сепа бошладик.

Қизнинг ўзи-ку, бир сари эмишку-я, аммо унинг дадаси мени чандон яхши кўрар эмиш. «Бай-бай, ана йигиту ана хушмулозиматлик. Бу шаҳарда бундай меҳмондўст, яхши йигитни учратмадим, ҳар кимга худо куёв берса, шундайини берса», деяр эмиш...

Учинчи кун қизни уйимга олиб бориб, кампирнинг кўригидан ўтказдим, кампирнинг қувониб кетганини қўяверасиз.

— Вой онагининг бўйларингдан қоқиндиқ. Бир-бировларингга толпечакдай муносиб келиб турибсанлар-а, худо ҳар икковларингни бир-бировларингдан жудо қилмасин, ҳа, ишқилиб, чинакам тақдир бўлган бўлсин, — дер эди.

«Қаллиқчам»ни ўтқазгани жой тополмайди, соясига кўрпача солади.

Кампир, ҳар қалай, азиз меҳмонга ҳам мунчалик эшилиб кетмаган эди, ўлимлик бисотини кавлаб, аллақандай тўй-маъракаларда енгга тўлдириб келган бир кафт-бир кафт ранго-ранг карамель, парварда, «соқоллик»ларни тўкин қилиб юборди. Дадам билан онамнинг тўйида катта бувам тарафидан қўшилган, онамнинг кўз қорачиғида сақланатурган ирвит қутичасининг аллақайси бурчагидан, оқ докачага тугиб ташланган, бир-икки чайнам сақични олиб, «келин»га минг мақтовлар билан бера бошлади.

— Олинг, ойпош, мана буни дадаси раҳматлик Бухоройи шарифдан келтирган эдилар, мазор босиб келган табаррук сақич.

Ишқилиб, кампир шўрликнинг севинчига чек бўлмади.

Орадан яна икки-уч кун ўтиб, қиз билан бу шаҳарда биз бормаган бир ўрин қолган бўлса, у ҳам ЗАГС эди. Дадаси билан иноқлигимизни-ку қўя берасиз.

Бир кун қиз билан шаҳарнинг обод боғларидан бирида — мажнунтолнинг попук новдалари остига қўйилган зангори скамейкада, электр фонарларининг шуълаларидан буқиниб бир-бировимизнинг пинжимиз-

га чунонам сингиб кетган эдикки, шапқўр бир йўловчи бизни, бирорта семиз киши, деб ўйлар эди.

Бир йигитнинг бир қизга айта олатургани қанчалик юрак қўшиқлари бўлса айтган эди. Булар олдида қизнинг қалби танбурдан «Роҳат» эшитгандай, сурудларга ғарқ бўлди, деб ўйлаган эдим. Афсуски, у ўн биринчи боласини ҳам кўмиб келган бир мотамзада кампирнинг хўрсиниши билан уҳ тортди.

Бир-бировимизга чирмашиб кетган билак занжирлари бўшашиб ешилдилар.

Вужудимни бир титраш билан таажжуб чўлғаб олди.

— Жоним, — дедим, — сизнинг катта бир ҳасратингиз бўлса керак, мунча хўрсиниш бежиз бўлмаса керак?

Қиз аввалига ийманди. Қистадим.

— Энди шуки, дадамнинг бутун умидлари сиздан, — деди. — Сизгина бизнинг бошимиздаги фалокатларни бир тараф қила оласиз.

— Мен сиз ва дадангиз ҳурмати учун ҳар қандай фидокорликни қилишга тайёрман, қани, айтинг.

Қиз яна бир уҳ тортди, сўзга бошлади:

— Биз Чимкентдан бўламиз, унда бизнинг ботмон-ботмон ерларимиз, қўра-қўра қўйларимиз, уюрда отларимиз, қўшчи-қўлончиларимиз бор эди, ҳаммасини ташлаб келдик...

Гапнинг маъзига тушуна бошладим.

— Хўш, нега ташлаб келдингиз?

— Ҳаммасидан ҳам қўрғончамиз ўртасига кўмган асил молларимизга ачинаман, унда менинг ҳам кўп-кўп олтин-кумушларим, ипак, бахмал кийим-бошларим бор эди, замона дуруст бўлиб, қайтиб бориб олсак, ҳаммаси ҳам чириб қолади-да. Сизга деб (яъни куёвга) озмунча ҳам сарпо қилмаган эдик.

— Нега ташлаб келдиларингиз, дейман?

— Нега бўлар эди, дадамни қулоқ қилиб қамамоқчи бўлганлари учун-да.

— Қуруқ бош билан қоча бердиларингми?

— Йўғ-э, баъзи нарсаларимизни арзон-гаровга сотиб пул қилдик. Мен, дадам, яна бир яқинимиз учта отга миндик. Қирқтача қўйни олдимизга солиб кечалаб юриб қочдик.

— Яқинингиз қаерда қолди?

— У узоқда. Сирдарёнинг бу ёнбошида, Фарҳод тоғининг этагидаги бир яйловда.

— Хўш, мен нима ёрдам қиламан?

— Шу, дадамнинг молларидан яна унча-мунча ажратиб олиш, ҳам дадамни ҳақли қилиш учун-да...

— Яхши гап... ўйлашиб кўрамиз... — Мен чуқур бир мулоҳаза дарёсига шўнғиб кетган эдим.

Муҳаббат ва кураш!

Ё муштумзўрга ёрдам қилиб, унинг давлати ва қизига эга бўлиш орқали синфий курашга ва пролетариат диктатурасига хиёнат қилиш.

Ё айшдан кўра — курашни, муҳаббатдан кўра пролетариат ҳокимиятининг пойдеворлигини илгари қўйиб, муштумзўрнинг синф бўлиб тугалуви учун бардам туриш.

Ё муҳаббат — ё кураш! Сўнггиси мени энгди, мен муштумзўрнинг синф бўлиб тугатилув тарафдори бўлиб қолдим ва бу тўғрисидаги мулоҳазамни баён қилиш учун қизга айланиб қарадим. Қиз мени ташлаб кетиб қолган эди...

Мен елкамдан босиб турган чарчоқликни иргитиб ташладим, йўлим уйга эмас, район шўросининг қулоқлар билан қураш комиссиясига эди.

Бир ҳафта ўтгач, қизни комиссия аъзоларидан бирининг қўлтиғида кўрдим.

Балки, ундан дада ва яқинини қутқариш, қўй, отларни қайтариб беришни илтимос қилатургандир.

Ҳар ҳолда, ўртоғимнинг олдида ҳам бутун салобати билан ё муҳаббат — ё кураш саволи турадиким, сўнггисининг энгишига ишончим зўр.

1931, октябрь

КИМ АЙБОР

Мадмисанинг бошига келган фалокатларнинг бошланиши Арис станциясидан ўтгандан сўнг бўлди.

Поезд билан сафарга чиққан кишиларнинг бариси ҳам кўргандирларки, вагонларнинг ичида бир неча ерга Вестингауз тормозининг ручкалари қўйилган бўлади. Бу йўғонроқ келган бир ярим метр чамаси узунлигидаги трубадан иборат бўлиб, юқори қисми қизилга бўялган ва бир ручка (тутқи) билан туташтирилган, тутқи билан труба пломбаланган (печатланган) бўлади ва шу трубанинг тепасига кўзга кўринарли қилиб: «Бирор фалокат рўй бериб поездни тўхтатиш керак бўлиб қолса, шу ручкани пастга қараб тортинг», деб ёзилган бўлади.

Мадмиса ўз хонасидаги ўзга йўловчилар билан кечаси соат бирларгача суҳбатлашиб борди. Йўл узоқ, бисотдаги гаплар ҳар қанча кўп бўлгани билан гапирisha берсангиз тугайди. Эрмак талаб қилиб қолади киши. Ҳамроҳлар унга шахмат ўйнашни таклиф қилган эдилар, билмаслигини эълон қилди. Картада ҳам биладиган ўйини «парлаб ташлаш — дурак» бўлганлигидан, бу ҳам эрмак ўрнига ўтмади. Чор-ночор ҳаммалари ҳам уйқуни тусаб қолдилар.

Қоронғи ва жимжит кеча. Йўловчиларнинг бариси ҳам уйқуда, ёстиғи паст қўйилган ёхуд ноқулай ёнбошлаб қолган кишиларнинг хурраги, аҳён-аҳёнда йўловчиларни кузатиб юрган проводникларнинг этиги полга урилиб чиққан тарақ-туруқдан бошқа овоз йўқ.

Ташқарида поезд шахт чопмоқда. Из устида тўхтамай айланиб турган вагон ғилдиракларининг «тақ-туқ, туқ-туқ, тақ-туқ» овози поезд тагидан қўполланиб, ўтмасданиб, мунтазам оқмоқда.

Йўловчиларнинг кўкраклари манзилга етиб бориш иштиёқи билан аста кўтарилиб қўймоқда.

Орадан икки соат ўтгандан сўнг, паровоз уч топқир кетма-кет гудок чалиб, юришини секинлатди, ай-

рим вагонлар ҳам унга итоат қилдилар ва юракларида сиқилиб қолган ҳавони чарчаганлардай «ух» деб чўзибгина чиқарди-да, тўхтади.

Ҳали станция узоқ. Тўхталган ер бийдай дала, бу нинг устига паровоз фалокат сигналини берди. Уйғоқлар ўртасида ҳаяжон кўтарилди. Бу ҳаяжон уйқудагилар ўртасига чўкиб, юқиб ва борган сайин кенгайиб бормоқда эди. Проводниклар шошган, вагонлар ичида ранго-ранг фонусларни кўтариб чопмоқдалар.

— Катта фалокат бор...

— Босқинчилар составга ҳужум қилибдилар.

— Паровоз одам босибди...

— Изни ўғрилар кўтариб ташлабдилар.

— Қарши тарафдан поезд келмоқда экан, тўқиниш бўлишига сал қолибди...

Йўловчилар ўртасида бир-бировига ҳеч боғланмаган ва ҳеч бириси ҳам тўғри бўлмаган юқоридагидай ваҳималар чўккан эди.

Натижа маълум бўлди. Йўловчилардан кимдир вагон ичидаги Вестингауз тормозининг ручкасини пастга тортиб юборибди. Шўрлик ким экан, қандай фалокат уни поездни тўхтатишга мажбур қилди экан?

Текшириш кетди...

Топдилар. Мадмиса плацкартаси бўйича юқори полкада шунча тўполон ва ҳаяжонлардан бебаҳра оёқларини озод узатган, хурракни башанг қўйиб ухлаб ётар эди. Проводник ва бош кондуктор, бир гуруҳ уймалашган йўловчилар Мадмисани туртиб уйғотдилар. У кўзини очиб, бошига йиғилган оломонга олазарак бўлиб қаради ва хаёлидан: «Мени худо уриб қопти, кисавур шилиб кетибди», деган қўрқув ўтди, дарров чўнтак ва ёнларини пайпаслай бошлади. Ҳаммаёқ жойида. Бас, бу оломон нега йиғилди экан?

— Нега тормозни пастга тортдингиз?— деб сўради бош кондуктор.

— Қандай тормозни?

— Қандай тормозни бўлар эди, нега составни тўхтатдингиз?

— Составни тўхтатдингиз?!— деб саросималик билан кондукторнинг кўзларига тикилди, Мадмиса. Кондуктор штраф дафтарчасини чиқариб, проводникнинг тутиб турган чироғи ёрдамида ёза бошлади.

— Исмингиз?

— Мадмиса.

— Фамилиянгиз?

— Маъдиса.

— Йигирма беш сўм чўзинг!— деб амрона буйруқ берди кондуктор. Мадмисанинг ҳангу манглиги яна ошиб, ҳалигина осойишта бўлмаган уйқунинг илиқ қучоғида бир-бирига боғланиб етмаган тушларни кўриб турган кўзлари бир жуфт ғайни олхўридай қинларидан чиқиб кетаёзди.

— Нега ахир? Йигирма беш сўм бермоқ, менинг гуноҳим нима?

— Гуноҳингизни кейин айтиб берамиз. Сиз ҳозир йигирма беш сўм бераверингиз. Поездни яна ушлаб турманг. Агар қаршилиқ қиладиган бўлсангиз, шахсий гувоҳномагизни бериб, менинг орқамдан юринг, ана шунда биласизки, сабабсиз тормозга қўл тегизишнинг йигирма беш сўмдан ташқари намунали суди ҳам борлигини.

Ўзга йўловчилар ўртага тушдилар. Мадмисадан йигирма беш сўм штрафни тортиб олгандай ундирдилар. Кондуктор пулни олиб квитанция бергач, йўлакка чиқиб ҳуштак берди. Поезд қўзғалиб кетди.

Орадан сал ўтгач, проводник келиб, тормозни илгаридай қилиб, қайтадан пломбалаб қўйди ва Мадмисага қараб, тормозни кўрсатиб:

— Бунга тегиш ярамайди. Бирор фалокат бўлиб қолса, унда йўли бошқа,— деб насиҳат қила бошлади.

Бир жиҳатдан йигирма беш сўмнинг алами, бошқа жиҳатдан кўпчиликдан уялиш орқасида ортиқ Мадмисани уйқу олмади. Айниқса, юқори полкага чиқиб ётганда, яна биринчиси каби, билмасдан тормоз қулони босиб юбориш эҳтимоли уни қўрқитар, йигирма беш сўм нақд ақчанинг қўлидан чиқувига сабаб бўлган бу ишқал мурватга яна бир қайта йўлагали юраги дов бермас эди. Паст полкадаги ҳамроҳларнинг бирисига илтимос қилиб, жойини алмаштирди ва азонгача мижжа қоқмай шу арзимаган тормоз тутқисини пастга тортиш билан ками йигирма бешта вагонни судраб кетаётган кучли паровознинг тўхтаб қолувига ақл югуртирар ва бу ишга ишонмас эди.

Эрта билан ўзга йўловчилар техниканинг бу шохчасини тушунтирдилар.

У Москвада оддий номерлардан бирисида қўнди. Улуғ шаҳар. Бир ерни ёхуд бировни қидириб топиш қийин. Ҳар бир кўринган янгиликка ағрайиб, Москва кўчаларида икки кун юрди. Бу орада рўй берган қивик ишларнинг бириси эрта билан адашганча кеч соат

тўққизда, ўшанда ҳам милиция ёрдами билан номерга қайтиши бўлган эди.

Учинчи кун у ўзининг ҳаммомга тушишга майл қилганини сизди. Номер хизматчисидан бу яқин орада қаерда ҳаммом борлигини сўради. Номер хизматчиси номернинг ўзида иссиқ ванна — кичик мўрча борлигини билдириб, керак бўлган тақдирда, тайёр эканини эълон қилди.

Мадмиса номер мўрчасига тушди.

Яхши, покиза, иссиқ. Ваннага сув буради (мурватни бир талай тимирскилаш орқасида топиб олди). Ваннага қуйилган иссиқ сувнинг ҳарорати билан мўрча яна қизиб, роҳатижонга айланиб бормоқда эди. Муддаодагидай чўмилди, ваннага икки қайтадан тушди.

Артинди, кийинди, галстукларини мўрча ойнасида дўрим қилиб боғлаб ҳам олди. Кирларини тугиб, эшикка борди. Фақат... эшик очилмайди...

Тоза уринди. Эшикда бўлган ҳамма муртигардонларни текшириб чиқди. Фалокат... эшик очилмайди. Бир тарафдан мўрчанинг иссиқ ва буғланган ҳавоси димиқтирмоқда.

Чорак соат қийналди — очилмади. Ноилож қолиб, муштарини тугиб, бор кучи билан эшикни ура бошлади ва қичқирди. Номер хизматчилари югургилаб келиб, орқа тарафдан сўраша бошладилар.

— Нима гап, нима фалокат юз берди?

— Ёрдам қилингиз, эшик очилмаётир, бўғилиб ўлаёздим.

Орқа тарафдан аёллар ҳиринглаши эшитилди:

— Нега очилмасин, очилади.

— Ахир, очилмайди, ҳазиллашманг, кишининг устидан қулфлаб қўясиз-да, тагин ундан куласиз.

— Йигит,— деди орқа тарафдан бириси кулги аралаш,— сиз балки ваннадаги истеъмол қилинган сувни бўшатмаган ва жўмракни бураб қўймагандир-сиз.

Мадмиса орқасига — мўрча ичига қаради. Дарҳақиқат, жўмракдан сув очиб ётир, ваннада ифлос сув. Ваннанинг тубини очди. Жўмракни бураб қўйди. Қайтиб эшикка келди, итариб кўрди, эшик очиқ.

Эшикнинг очилувини мўрча ичини озода сақлануви учун алоқадор қилиб ишлаган эканлар янги замон усталари, мана сизга техника!

Мадмиса бир жиҳати, мўрчанинг қайноқ ҳавосидан бўғриққан, бир жиҳати, шу оддий нарсанинг ҳам билмовидан номер хизматчиларининг кулишларидан

уялиб, бўртиб кетган ҳолда ўз хонасига бошини ерга солиб кириб кетганича, кечгача ўралиб ётди.

Эртасига у Москвада аллақачонлардан буён ўқиб юрган бир ўртоғини топмоқчи бўлиб қолди. Фақат адресини билмайди.

Нима қилиш керак?

Номер хизматчиларининг бирисидан:

— Бу ерда ўзбек ўқувчилари борми?— деб сўраган эди, «Бор», деган жавобни олди.

— Улар қаерда турадилар?— деб сўраган эди:

— Москвада ўзбеклардан кўпи йўқ. Мен адресний стол эмасманки, ким кўринганнинг турар жойини билаверсам,— деган ярим дағал муомалага йўлиқди. Бироқ, бу галча ҳам обрў кетса кетар, деган ўй билан:

— А, адресний стол қаерда бўлади?— деб сўнгги сўроғини берди.

— Наҳотки сиз ҳеч нимани билмайсиз, адресний столнинг бўлимчалари шаҳарнинг ҳар муюшида бор. Ана шундоқ кўчага чиққанингизда рўпарадаги будка ҳам унинг бўлимчаси.

Мадмиса кўчага чиқиб, хизматчининг нишон бергани будкага йўлиқди ва қидириб юргани кишининг исмини айтиб, қаерда турувини сўради.

Беш минутга ҳам қолмай битта қоғозни ёзиб бердилар:

«Пролетар район, Ленин кўчаси, 43- уй, 11- қават, 2- корпус, 96- хона».

— Ана энди топиб ол,— деди ўз-ўзига таъна билан Мадмиса.— Бари бир, ўзим тополмайман, бирор киракаш извош бўлса маъқул келар эди.

Шу орада будка олдида бир автомобиль тўхтаб, ичидан бир киши тушди-да, шоферга пул бериб, узоқлашди, демак, киракаш автомобиль.

Мадмиса автомобиль ёнига яқинлашиб, шофер билан гапириша бошлади:

— Пролетар район, Ленин кўчасига қанча оласан?

— Қайтасанми ҳам?

— Бали.

— Узоқ кутмайманми?

— Унчалик узоқ эмас.

— Қани туш бўлмаса, қанча юрганингга қараб тўлай берасан.

— Эҳа,— деди Мадмиса,— юрганингга қараб тўлай берасанки, кўчага ташлаб қўйган қармон борми, ҳозир байини қилмасак, бирпас туриб, фалон пул бе-

расан, деб ўтирсанг, орамизда жанжал чиқса, бунга кимнинг тоби бор. Пухта қил, ўртоқ.

Шофер кулди.

— Хавотирланма, сендан ортиқ олмаймиз, бу таксомотор.

— Таксаси қанчадан?

— Цифри ўн тийин.

— Цифринг нимаси?

— Ажойиб одам,— деди шофер истеҳзо билан,— ахир, мана бу автомат қанча юрганимизни ва қанча кутганимизни ўлчаб туради. Шунга қара ҳақ тўлайсан-да,— деди автомобиль ёнбошидаги масофа автоматини кўрсатиб. Мадмиса бу автомат ва унинг хўжайини шоферга ишониб-ишонмаслик бир тарзда автомобилга чиқиб ўтирди. Ичидан: «Шопир ранжитмаса бўлгани», деб борар эди. Шофер сўради:

— Нечанчи уй?

— 43.

Бир дамда етиб келдилар. Автомобиль тўхтади. Мадмиса кўкка яғрин бериб ётган бу баланд иморатнинг катта дарвозасидан ичкарига кирди.

«Ҳали ўн биринчи қаватга чиқиш керак-а, бирон юз зинапоя босарман», деган ўй билан зинани қидириб, кўзини жаланглатиб турган эди, иморат эшигида турган дарвозабон унга яқинлашиб сўрай бошлади:

— Нечанчи қаватга чиқасиз?

— Ўн биринчи.

— Бўлмаса нега қараб турасиз, қани, лифтга ўтирмайсизми?

Мадмиса: «Лифт нимаси?»— деб сўрашга ҳам улгура олмади, дарвозабон уни бошлаб, бир кичик ҳужрага қамади. Ҳужрада Мадмисадан ташқари яна бир хотин ҳам бор эди. Мадмиса хотиндан баъзи нарсаларни сўрашга эндигина оғзини жуфтлаган ҳам эдики, хотин ҳужра деворидаги қатор тугмачалардан биринини босди ва муаммо ҳужра Мадмисанинг қўрқув ва таажжубига қарши «виз» этиб юқорига кўтарилиб кетди.

Мадмисанинг юзида бир қари бўз биттанга деярли даражада қалиқ пайдо бўлган эди. Томоғи қуриб, лаблари елимланиб қолган. Хотиндан бир нима сўрашга ҳам тили бормас эди.

Ҳужра тўхтади. Хотин эшикни очиб, чиқиб кета бошлади. Мадмиса хотиннинг барига маҳкам ёпишди.

— Тўхтанг, энди мен нима қиламан?

— Сизга нима керак?

— Ахир, мен ўн биринчи қаватга чиқмоқчиман-ку? Бу ернинг ўзи қаер?

— Бу ҳали саккизинчи қават,— деди хотин,— юқорига чиқиш учун тугмалардан керагини босинг!

— Жон опа, буни билмайман, менга ёрдам қилинг.

— Уйимда эрим касал, мени ушламанг, наҳотки шуни ҳам билмайсиз,— деди-да, хотин ҳужра эшигини ёпиб, жўнаб қолди.

Мадмисани қўрқув аралаш муаммолик ўраб олди ва қалтираган бармоқлари билан тугмалардан рўбарў келган аллақайси бирини босиб юборди. Ҳужра юқорига кўтарилиш ўрнига қуйига қараб, суръат билан тушиб бормоқда эди. Мадмиса шошиб яна бир тугмани босди. Ҳужра ярим йўлда тўхтаб, яна юқорига қараб кўтарилди бошлади.

Қаерга бормоқда? Буниси энди таваккаллик иш эди.

Ҳужранинг тепаси охириги томга етиб, бир нимага тегди-да, пастга тисарилди. Яна кўтарилди, яна бир нимага тегиб тисарилди, яна, яна, яна...

Лифтнинг умумий тугмаси босилган бўлиб, давомли электр токи унга таъсир қилиб турганидан, у шу қабила зовта билан бир қуйи, бир юқорига қараб бориб-келишда давом қилмоқда эди.

Мадмиса яхлит ўлимнинг қайта эканини ортиқ тушунди, бир-икки бор ўн тўртинчи, охириги қават билан ўн иккинчи қават ўртасида бориб-келиб юрган лифтнинг ичида бор кучи билан: «Ёрдам берингиз, ёрдам берингиз!»— дея қичқирди-да, ҳушидан кетиб қолди. Лифт дарвозабони энг илгари лифтнинг бориб келувини, бирорта эрмакталабнинг ўйини бўлса керак, деб ўйлаган бўлса ҳам, давомли бу «ўйин» уни таажжубга солган ва охирини кутиб турмоқда эди. Лифт ичидан ивир-шивир қулоққа эшитилган «ёрдам берингиз»дан сўнг, пастки включателдан лифтни пастга тушириб олди.

Эшикни очдилар. Бояги Мадмиса кўринди, беҳуш ётарди.

Чалқанчасига ётқизиб, сунъий нафас олдирдилар, юзига сув сепдилар, талайдан сўнг йигит ўзига келиб, кўзини очди.

Дарвозабон камоли ҳайрат билан унинг чеҳрасига телмирар эди.

— Сизга нима бўлди?

Мадмиса бир қўлини кўкрагига қўйиб, бошини бир

тарафга таъзим билан қийшайтирди. Жавоб берди.
Дарвозабон сўради:

— Керакли жойга чиқа олдингизми?

Мадмиса бош чайқаб, «йўқ» ишоратини қилди.

— Олиб чиқиб қўяйми?

Мадмиса яна бош чайқаб, «йўқ», деди.

— Кетасизми?

Мадмиса бу гал бошини илгарига чайқаб, «ҳа», ишорасини қилди. Дарвозабон унинг қўлтиғига кириб, кўчага олиб чиқди ва кутиб турган таксомотор (автомобил)га тушишга ёрдам берди. Шофер ҳалигина соғ кириб кетган йўловчининг дабдурустдан бу ҳолга тушиб қолганига таажжубланиб, дарвозабонга қаради:

— Нима гап? Нима ҳодиса бўлди?

Дарвозабон тундлик билан шоферга:

— Нима гап бўлар эди, техника-да,— деган жавобни айтди. Шофер дарвозабоннинг «техника-да», деган жавобидан бир нарса англамаган бўлса ҳам, вақтни ўтказмай машинани юргиза бошлади ва Мадмисага қараб:

— Энди қаерга, скорий помошгами?— деб сўради.

Мадмиса ҳалқумига тиқилиб ётган нафасини аранг ютди-да, ернинг остидан келаётгандай секин гўлдираш билан жавоб берди:

— Аввал «Победа» меҳмонхонасига, у ерда мен юкларимни йиғиштириб чиқаман, иннайкейин вокзалга...

Мадмисанинг Москвадан келганига бир ой ўтиб кетгандан сўнг, у эски қадрдоним билан суҳбатлашиш иштиёқида уйига бордим. Янги ишга кирибди. Ишдан энди қайтиб, ювиниб турган экан.

Москва хотираларини сўйлайди:

— Техникани эгалламасанг, афсона бўлуving аниқ экан, мен энди техникани эгаллашга ўз-ўзимга сўз бердим, технический мастерскойга кириб ишламоқдаман, менинг Москвада кулги бўлиб қолувимга техникани биямаслигим айбдор,— деди.

— Тўғри,— дедим мен.

ЧУТИР ХОТИННИНГ ТОЛЕИ

— Онадан қиз туғилганимга гоаят-гоаят ўкинар эдим. Катта шаршаранинг шоввасидан бир текисда оқиб турган сувларнинг майин тўлқинларига ҳасрат билан телмирар эдим. Қиз кишида ҳатто оқиб турган сувча қадр йўқ. Ҳалигина бизнинг қўрғончада тўлқин урган бу сувлар мана энди қўрғонимизни ўраб олган пахсаларнинг тубидан жилиб, қўшнимизнинг қўрғонига оқиб ўтди. Эҳ, бу сувларнинг йўллари шундай узунки, булутларни, ўз қўйнида сақлаган чўққили тоғлар бағридан тушиб, ерларга бир умр кўклам тўшалган бахмал қирлар, боғлардан ёриб, лаб ташна чўлларни қониқтириб, қуюқ ўрмонларни оралаб бизга келган бу сувлар...

Қиз кишида сувча дармон йўқ. Айниқса, менда.

Эркин сувлар! Қалбим сиздай қадамлагуси келади.

Менга ўз тубидан ўрин бериб соясида парвариш қилган шу толнинг қанчалик шох ва озод новдалари бор. Улар истаса, шўх қуёшнинг беҳаё кўзи олдида жилваланади, истаса, бастакор шаббоданинг паришон музикаси-ла қўл тутиб ўйнайди, истаса, сокин кечаларнинг рубобий қўйнида ой нурларига зумрад япроқлар орқали ўпиш беради.

Сочларим менинг қоп-қорадир. Шундай қораки, қоронғи кечаларнинг қора дostonлари менинг сочимдан ўрилган, шу қора сочларим меники бўлиш билан қора кунга қолган. Буларнинг тол новдаларидек ранго-ранг ёпинчлари йўқдир.

Уч кунда жадал билан битта дўппи битказаман.

Бечора йигитлар кумушдай жилваланиб, симобдай ялтираган бу дўппиларни мардлик бошига кийганида аллақандай бир гўзал қизнинг уврадай майин, нуқрадай пок бармоқлари бошингизни силагандек завқланарсиз, диққат билан чатилган ҳар чакма аллақайларда сизга ишқ сақлаб ётган бир таннознинг муҳаббат мактубидай кўзларингизда эҳтирос қўзғатар. Мени кўрмоқчи бўларсиз, кўрманг.

Мен бу дўппининг нусхасини толеимдан чиздим, гуллари юрак қонимдан, япроқлари сариқ чеҳрамдан намунадир. Ҳар қатимда кўз ёшлари чатилиб қолгандир. Мени кўрманг, бечора йигитлар. Онадан қиз туғилганимга ғоят-ғоят ўкинаман. Мен эр бўлиб туғила қолсам нима бўлар эди? Тўртта ёш укамни боқиш учун бўлса-да, дадамнинг ёнбошида баб-баравар, ҳатто ошириб кетмон уролсам нима бўлар эди? Бечора дадам мана шу бир парча нонни бизга едириш учун қанчалик чалишади. Илк саҳардан қош қорайгунча бахил табиатнинг тошбағир ерида кесак майдалайди, шудгор юмшатади. Кошки, шу меҳнатларнинг унумини тугал ўзи эгаллай олса эди. Қариган кунларида коранда ишлаш, ер эгаси — хўжайиннинг қош-қовоғига термилиш, ҳар қандай оғирлик ва ҳақоратни фақир оиласи ҳурмати учун кўтариш қандай қийин.

Менинг отамга ёрдамим уч кунда биттагина дўппи. Бундан келадиган фойда нима бўлар эди. Онамнинг чокка кўзи ўтмайди. Оиламизнинг қийналганини кўраман-да, жуда-жуда йигит бўлиб қайтадан туғилгим келади. Эсизки, бу мумкин эмас.

Сувлардай аллақаяқларга оқиб кета олсам, шаббодалардек манзилларга кўча олсам, қушлардек қанотланиб уча олсам, отам чеккан жабру жафоларни кўрмасам, дейман.

Тўғри, менинг сочларим қоп-қорадир. Бироқ совчилар учун сочларим қоралиги кифоя эмас. Мен ўн тўққизга кирдим. Мени эр олса эди. Отамнинг юки енгиллашар эди. Ойнага қарайман, яна ўкинаман. Тўғриси, менинг ҳусним бир эр болага муносибдир. Чунки, мендай чўтир бўлган йигит новдадай толма, сутдай оқ қизга уйлана олади. Лекин ҳар йигит ўз хотинининг мендек хунук бўлувини ҳеч қачон орзу қилмайди. Менинг гўзаллигим атиги қора сочларимдир. «Ёмон отга ёл битар» деганларидек, сочларим менинг жуда узундир. Бироқ буларнинг фақир отамга ва оилага ёрдами тугал йўқдир.

...Мен ҳалигача эр бўлиб туғилмаганимдан ўкинаман. Бироқ бу толеи шўр бўлмаганини энди англадим. Мен ҳалигача хунуклигимдан қайғуриб келдим. Бироқ ҳусннинг шараф билан алоқаси бўлмаганини бу кун энди ўргандим. Отам уйда қайғуда кечирган кунларимга энди куламан. Мен энди бир хотин бўлиш билан бахтиёр, шу хунуклигим билан толели кишиман...

Район давлатга пахта топшириш планини икки йилдан бери ошиғи билан бажариб келади. Бунга албатта, колхозларни ташкилий хўжалик жиҳатидан мустаҳкамлаш, меҳнат интизомини тўғри йўлга қўйиш, уни тўғри ҳисобга олиш, колхозчилар ўртасида ударникларни қизиқтириб, уларни рағбатлантириш, колхозларнинг ўз имкониятларидан тўғри ва ўринли фойдалана олишлари ва бошқалар сабабдир.

Бироқ булар билан бирликда яна кучли сабабларнинг биттаси — хотин-қизлар меҳнатига тўғри баҳо бериш ва буни асосли суратда ташкил қилиш ва фойдаланиш бўлди. Бошқа хотин-қизларнинг меҳнатига деярли ҳамма қўл силтаб қараган эди.

«Бе, ўзи нимаю сояси нима бўлар эди? Кетмон чопа олмаса, қўш ҳайдай олмаса, ариқ торта олмаса, арава мина олмаса, хотин деган нарса, у энди хотин. У чолдеворга кириб гўжасини қайнатсин, дўпписига қатим тортсин. Эр ишига аралашса, аввало ўртадан ҳаё кўтарилади. Ишлаб турган йигит-яланг андармон бўлиб ишдан қолади, иккинчидан, барака кўтарилади, шунинг учун хотиннинг остона ҳатлаб қирга чиқиши маъқул эмас», дегувчилар ҳам бўлган эди.

Бу фикр аллақанча вақт ўз ҳукмини ўтказа келди. Ҳар қалай, ишда ҳам хотин-қизларни нўноқликда камситиш давом қилиб келди...

Ҳамалнинг сўнгги ёруғларидан фойдаланиб шудгор ўтказилмоқда эди. Хандақ ерларда қўлобланиб қолган сувларда кўклам ашулачиси — қурбақалар чаманларда ин тараддудиде юрган қушчалар билан басма-бас ўйнамоқда. Қуёш иссиғи-ла шудгор устидан енгил ва ялқов буғлар кўтарилмоқда эди. Колхоз қўрасида бўлса ҳайдов ишларини бошлаш ва ерларни сифатли ўғитлаш тўғрисида жиддий музокаралар бормоқда эди.

Икки кундан сўнг колхознинг биринчи қўши далага чиқди. Қўш чиққан кеч мажлис чақирилган эди.

...Колхоз қўриқдан янги ерлар очиш, давлатга ўтган йилдагига қараганда кўпроқ пахта бериш мажбуриятини олганлиги сабабли экин майдонларини ўғитлаш керак. Вунинг учун қаердан бўлса ҳам ёрдамчи куч топиш лозимлиги музокара қилинган эди. Кўп ўйладилар. Ҳеч қандай илож йўқ. Ишнинг оғири яна колхозчи ерларнинг бўйнига тушади. Натижада ҳар қўш-

чи, ҳар кетмончи ўз нормасидан сўнг қўшимча ўла-роқ ерни гўнглашда иштирок қилуви мажбур, деб топилади. Тажриба қилиб кўра бошлайдилар. Жуда оғир... Чўтир хотиннинг эри ҳар кеч ишдан чарчаб келар, «ғинг» деган гап қулоғига ёқмас, ҳар арзимаган иш учун хотинидан шикоятланар эди. Уни нўноқликда, заифликда айбларди.

Чўтир хотин энг сўнг бу камситишларга чидаёлмади.

У камбағал отасининг рўзғорида йигирма йил оғир юк бўлиб яшади. Энг сўнг бу батрак эрига чиқди. Ун икки йил бирга яшадилар. Бу муддатда эри ислоҳотдан ер олди. Ўз рўзғорига эга бўлдилар. Уч йил бўлди — колхозга қўшилдилар. Қанча сувлар оқди, қанча ёмғирли кўкламлар ўтди. Дунёнинг қанчалар чеҳраси ўзгарди, қанчалар янгиликлар рўй берди. Шунча ўзгаришлар... Ахир, нега чўтир хотинни камситиш ҳалигача ўзгармайди. Нега уни заифликда, ҳаромтомоқликда, нўноқликда айблайдилар? Наҳотки, шу хўрликларга сабаб табиатнинг ҳар доим такрор қилувчи хатоси бўлса! Наҳотки, у онадан қиз туғилгани учун бу ҳақоратларга сазовор бўлса? Қачонгача чидаш мумкин!..

...Эртаси эрта билан чўтир хотиннинг эри уйғониб, хотинини ўз ёнида кўрмади.

«Рўзғорга тариқча фойдаси тегмайди, яна бунинг устига нонуштани ҳам вақтида тайёрламай аллақайларга йўқолади. Хотин деган нарса энди нима қилсанг ҳам хотин экан-да, кошки, шудгорда мени иш кутма-са», деб гўнғирлади чўтир хотиннинг эри. Кутди, хотин йўқ. «Кечаги койишдан нафси олинган бўлса аразлаб кетгандир», деб ўйлади. Яна кутди. Нонуштасиз колхоз қўрасига қараб кета бошлади. Йўлда яна уч колхозчи ўртоғини учратди. Хотин воқеасини сўзлаб берди. Улар ҳам бу воқеанинг ўз бошларидан ўтганини сўзладилар.

— Нима гап?

— Ҳамма колхозчининг хотини ўрнидан — эрининг қучоғидан йўқолган.

Қишлоқ бўйлаб ҳангома кетди. Ахир, қизиқ эмасми, бутун қишлоқнинг хотини бир саҳарда йўқ бўлиб қолса? Наҳотки бу қишлоқ «Хотинсизлар» қишлоғи бўлиб қолади? Ҳамма нонушта қилмаган, болалар йиглайди. Сигирлар соғилмаган.

— Нима гап?

— Хотинлар қани?

Шудгор тарафдан келган бир киши бутун хотинларнинг қирда ишлаб турганини сўзлади. Йиғилишиб тепасига бордилар. Иш жойида: хотинлар липа уриб, бир қурлари замбар, бир қурлари қоп билан сой лабига йиғилган гўнглари ерга сочмоқдалар. Бу иш баъзи колхозчиларга жуда кулги туюлди.

— Ол-ҳа, сенларнинг қўлингдан келадиган иш бу эмас,— деди баъзилари.— Бориб чойидишни қайнатинглар, нонушта кечикиб кетди.

Хотинлар қулоқ солмадилар. Эрлар кула-кула чойхонада чой ича бошладилар. Тушки чой ҳам шундай, чойхонада бўлди. Лекин чойхонада чой ичиш, сигир соғиш, болаларни парвариш қилиш эрлар учун жўн тушмади.

— Жуда қийин, бу иш бўлмайди,— дедилар. Ҳақиқатан, қийин эди. Чунки кечки овқатни ҳам эрларнинг ўзлари тайёрлашга мажбур бўлган эдилар.

Кечқурун ишни тамомлаган хотинлар колхоз правлениесига шу қисқа мазмунда рапорт бердилар:

«Ерга солиниши лозим бўлган гўнглари солиниб бўлди. Эртадан чолдеворларнинг тупроқларини қолган ерларга тўка бошлаймиз. Ишларнинг мазмуни билан танишмоқчи бўлсангиз, бизнинг мажлисимизга иштирок қилишингизни сўраймиз.

Хотинлар бригадасининг бошлиғи Чўтир хотин».

Колхоз правлениесига бу рапортни жуда кўп музокара қилдилар. «Қийин иш, жуда қийин», дедилар. Энг охири, хотинлар мажлисига эрларни ҳам чақиришни маъқул топдилар.

Мажлисда нималар бўлди, ким кимни камситди, билмадик. Бироқ колхозчилар ўртасида меҳнатни тақсимлаш шундай ўзгардики, ҳар икки томон бир-бирларини камситмай бошладилар. Чигитни тозалашда, ер ўғитлаш, ўтоқ, чопиқ, терим, кўсак териш, ғўзапоя юлиш ишларининг ҳаммасида ҳам хотин-қизларнинг меҳнати баб-баравар бўлиб турди.

Бундан ташқари, колхозда янги ташкил қилинган қуёнчилик, паррандачилик фермаларининг ишлари ҳам тугал аёллар қўли билан бажарила бошлади. Ортиқ айрим рўзғорларда қора қумғон тutilмайди, қора қозон ўз комига хотинларнинг қимматли вақтларини тортмайди. Болалар оналарнинг этагига ёпишиб, оналари учун камситиш, хўрлик келтирмадилар.

Чунки колхозда умумий овқатланиш йўлга қўйилган, ясли очилган.

Чўтир хотин, хотин бўлиши билан қандай бахтиёр. Чунки у колхоз хотин-қизларининг ғайратга келтиришда саркор бўлди. У ўз бригадасининг ҳар ишда илғорлиги билан мақтана олади. Энди уни на рубобий кечаларнинг сокинлиги, на мажнунтолларнинг шаббодалар билан муҳаббати қийнайди. У ортиқ ҳеч кимдан камситиш тингламайди.

...Колхоз икки йил планини ошиғи билан бажарди. Бу йил учинчи йилнинг илғорлиги учун курашмоқда. Чўтир хотин ҳам бу кўклам билан уч мартаба ўз бригадасида ер ўғитламоқда. У қандай толедирки, унинг кўкрагида самимий ҳур меҳнатнинг қизил нишони порлайди.

Унинг колхози ҳар қачон олдинда... Чўтир хотин— Шарифа опа районда ном чиқарган ударник хотин!

1933, апрел

МЕНИНГ УҒРИГИНА БОЛАМ

(Воқеий ҳикоя)

Отамизнинг ўлганига анчагина йил ўтиб кетди. Бу йил ўн еттинчи йилнинг кўкламида онамиздан ҳам ажралиб, шум етим бўлиб қолдик. Биз тўрт етимдан хабар олиб туришга катта онам — онамнинг оналари Рокия биби келиб турибдилар. Бу кишини биз эркалаб Қора буви деб атаймиз.

Оқшомлари бувим бошлиқ ҳаммамиз олди очиқ айвонда увинтўда кўрпа-ёстиқларга ўралиб, биттагина Уратепанинг кир ип шолчаси устида ухлаймиз.

Сентябрь ойларининг охири, илк куз оқшомларидан бири эди. Ҳаво анчагина салқин. Биз етимлар бир-биримизнинг пинжимизга тиқилиб, бир-биримизни иситиб уйқуга кетганмиз. Қаторда энг сўнгги бўлиб, она чумчуқдай Қора бувим ётардилар, у киши саксондан ошиб кетган, носкаш кампир эдилар.

Бу оқшом уч хўроз ўтгандан кейин, Етти қароқчи юлдузи тик келганда гўнғир-гўнғир овоздан уйғониб кетдим. Бувим ким биландир анчагина баланд овозда суҳбатлашмоқда эдилар. Ҳовлимиз, ота-бувадан қолган, анчагина катта бўлиб, тўртбурчак таноби ҳовлилардан эди. Гир атрофи иморат, шимол томонда амакиваччаларимиз туришарди. Лекин улар ёзда боққа кўчиб кетадилар. Ҳозир улар томон бўш.

Буни қаранг-а, бизнинг уйимизга ўғри кепти. Бизни ҳам одам деб йўқлайдиган кишилар бор экан-да дунёда? Эртага ўртоқларимга тоза мақтанадиган бўлдим-да: «Бизнинг уйга ўғри келди». Ғурур билан айтилса бўлади. Лекин ишонишармикан?

Ўғри ўша амакиваччаларнинг тоmidан секин юра келиб, бувимнинг тўғриларига келганда акса уриб юборибди. Бувим эса ёстиқни кўкракларига қўйиб, тил тагидаги нос билан ўйлаб ётар эканлар. Бувим пуф деб носни туфлаб, томга қараб:

— Уғригина болам, ҳой, ўғригина болам, ҳойна-ҳой бирор тирикликнинг кўйида томга чиққан кўрина-

сан, ахир касбинг нозик, тумов-пумовингни ёзиб чиқсанг бўлмайдами?— дебдилар.

Ўғри томдан туриб:

— Ахир, бувижон, сиз ҳам бироргина кеча тинчингизни олиб ухласангиз бўлмайдами, бизнинг тирикчилигимизнинг йўлини тўсаверасизми?— дебди.

Мен гап шу ерларга келганда уйғониб кетган бўлсам керак. Қолган гапларни эшитганимча қилиб ёзаман.

— Ҳой, айланай, ўғригина болам, бошимда шундай мусибат турганда кўзимга уйқу келади? Мана: олти ой бўлди, бирор соат мижжа қоқиб ухлаганим йўқ. Кундуз кунлар гарангдай довдираб юраман. Бирор ерга ўтиб мизғигандай қуш уйқуси қиламан. Кечалари хаёл олиб қочиб кетади.

— Нималарни хаёл сурасиз, бувижон?— Бу гапдан кейин устидаги тўнани турмушлаб бўғотнинг устига ёстиқ қилиб қўйиб, ўғри ҳам ёнбошлаб олди.

— Нималарнинг хаёлини сурардим. Шу тўртта етимнинг эртасини ўйлайман-да, болам. Замонни ўзинг кўриб турибсан, тириклик тошдан қаттиқ, туянинг кўзидай нон анқога шапиг. Ҳали буларнинг қўлидан иш келмайди. Сўққабашгина аравакаш тоғаларининг топгани ўзининг рўзгоридан ортиб, буларга қут-лоямут бўлиши қийин. Рўзгорда бўлса: кўз кўриб, қўл тутгудай арзигулик буюм қолгани йўқ. Бир чеккадан сотиб еб турибмиз. «Туриб еганга турумтоғ чидамас», деганлар. Эҳ-ҳа, бу болалар қачон улғаяди-ю, қачон ўзининг нонини топиб ейдиган бўлади! Чор-ночор хаёл сурасан, киши Тағин бу етимларнинг биттагинаси ўғил, учтаси қиз. Энди ўн тўртдан ўн бешга ўтди. Қизларни қурғур, қачон бир ерга элашиб кетади-ю. Узи ўраб, ўзи чирмаб оладиган жой чиқмаса, буларга кимнинг ҳам кўзи учиб турибди дейсан? Замон қаттиқ, ўғригина болам, замон қаттиқ!

— Тўғри айтасиз, бувижон,— деди ўғри,— менинг ҳам икки болам, хотиним, битта кампир онам бор, бир товуқна ҳам дон керак, ҳам сув керак, деганларидек, шуларни боқишим керак. Тўртта чавати нон топини учун ўзимни ўтга-чўққа, Алининг тигига ураман. Бўлмаса, ишлай десам билагимда қувват бор, ақлу ҳушим жойида. Менга ҳозир шу қилиб турган ўғирлик касби ёқади, дейсизми? Туппа-тузук аёлманд косибнинг боласи эдим. Замон чапласига кетди. Керинска пошшо бўлгандан кейин уруш тўхтади, деган эдилар. Ҳали-

бери тўхтайдиган кўринмайди. Ҳали ҳам замон-замон ўша илиги тўқларники.

— Бирор бошқа касб қилсанг бўлмайдими, болам?— деди кампир.

— Нима касб қилай? Ҳамма касбларнинг ҳам бозори касод. Ота касбим кавушдўзликни қилайми? Аввало шуки, кавуш тикишга на чарм бор, на сирач, на мих, на лок. Масаллигининг ўзи битиб чиққан кавушдан уч баравар қиммат. Ҳаммолик қилай десам, аввалгидек қоплаб ғалла, қоплаб сабзи-шолғом оладиган бадавлатларнинг тухуми қуриган. Тунов куни шу маҳалланинг девкор этикдўзларидан Бувадат ота бутун қолип шону сўзан, бигизларини улгуржисига икки пуд жўхори унга мовоза қилди. Яхши қилди. Унинг этигини киядиган ўзбек, қозоқ, қирғиз деҳқонлари қаёқда дейсиз, қолган эмас. Фақат уларнинг етимларигина шаҳаримизни тўлдириб юрибди. Қайси бурчакка, қайси чордеворга бош суқманг, ўн бешта етим ювуқсиз қўлини чўзиб: «Амаки, нон беринг», дейди. Нон-а, ўзимникига тополмайману! Битта ман эмас, буви, маҳалладаги ҳамма косибларнинг аҳволи шунақа. Пичоқчилар ҳам, бўзчилар ҳам, кўнчилар ҳам, борингки, мактаб домлаларию муллаваччаларнинг ҳам ранги пано. Бир қошиқ обиёвғонга зор. Санқиб юрибди.

— Ҳув, худоё уруши бошига етсин. Қиёмат қойим дегани шудир-да, а, ўғригина болам-а. Ҳа, майли, шу етимларнинг ҳам пешонасига ёзгани бордир. Хўш, энди ўзингдан сўрай. Ахир ноиложликдан-ку шу ҳаром йўлга қадам босибсан, ўзига тўқроқ, бадавлатроқ одамларникига борсанг бўлмайдими? Мана шу маҳаллада Карим қори деган читфуруш бор. Одилхўжабой деган пудратчи бор. Матёқуб деган кўнчи бор. Буларнинг давлати-ку мил-мил. Бешикдаги боласи ҳам четига байт ёзилган чинни косада ош ичади. Шуларнинг томини тешсанг бўлмайдими?

— Эй, бувим тушмагур, соддасиз, содда,— деди ўғри.— Бойларнинг уйига тушиб бўладими, уларнинг пахсаси саккиз қават, эшиклари темирдан, ҳар битта-сининг қўрасида эшакдай-эшакдай иккита, учтадан итлари бор. Бу итлар ҳовли саҳнидан битта капалак ўтса бир ҳафта вовиллайди. Одилхўжабойнинг ғуломгардишида-чи, милтиқ ушлаган городской туради. Жонимдан кечибманми, ўлдирмаганда ҳам, Сибирь қилиб юборади.

— Бу гапинг ҳам тўғри, ўғригина болам. Аммо-лекин эҳтиёт бўл. Эл-юртнинг олдида тагин бадном бўлиб қолмагин,— деди бизнинг кампир.

— Гапингиз тўғри, буви, тунов куни Ориф сассиқнинг отхонасидан тўртта товуқ, битта хўроз ўмаргай эдим.

— Товуқ-хўроз дедингми? Ҳа, бу махлуқлари қурғур қақақлаб сени шарманда қилмадими?

— Ҳамма ишнинг ҳам ўз мароми бўлар экан, буви, товуқ олгани борганда чўнтагимга бир шишага сув солиб оламан. Кейин қўндоқнинг тагига бориб, оғзимни сувга тўлдириб товуқларга пуркайман. Товуқдай аҳмоқ жонивор оламда йўқ. Ёмғир ёғяпти шекилли, деб ўйлаб, бошини ичига тиқиб, ҳап ётаверади, кейин битта-битта ҳиқилдоғидан тутиб халтага соламан.

— Шунақа дегин, вой тавба-ей. Ҳамма ҳунарнинг ҳам ўзининг мурти гардони бўлар экан-да.

— Шундай қилиб десангиз, бувихон, сиримнинг хашаги очилишига оз қолди. Йўқ, элликбошимиз Раҳмонхўжага хўрозни олиб бориб берган эдим, ишни босди-босди қилиб юборди. Раҳмонхўжа мен билан тузук, яхши одам. Бултур уни-буни сотиб, саксон уч сўм пул жамғариб: «Топганимиз шу, элликбоши ота», деб пора берган эдим, рабочийга кетишдан олиб қолди.

— Ҳа, ишқилиб, бола-чақасининг эгилигини кўрсин. Энди бу ёққа қара, ўғри болам, ҳадемай, тонг ҳам ёришиб қолар. Ана, ёруғ юлдуз ҳам тиккага келиб қолди. Ошхонанинг ёнидаги тутдан сирғилиб пастга туш, ўтинимиз йўқ. Ошхонада бир замонлар боғдаи келган бир-иккита ёнғоқ тўнка бор, болтани олиб, шунинг бир чеккасидан озгина учириб бер, қумғон қўяман. Кеча тоғанг бериб кетган зогорадан иккитасини олиб қўйганман, биргаллашиб чой ичамиз.

— Йўғ-э, буви,— деди ўғри,— тўнка ёриб-ку берарман, аммо чой ичолмайман, чунки кун ёришиб қолса, мени таниб қоласиз. Жуда ҳам юзимни сидириб ташлаганим йўқ, андишам бор, уяламан.

— Вой ўлай, қутлуғ уйдан қуруқ кетасанми, болам? Бир нима олиб кет. Тўхта, нима олиб кетсанг экан, ҳа, дарвоқе, ошхонада битта ярим пудлик қозон бор. Аллазамонлар уйимизда одамлар кўп эди, катта қозонда ош ичардик. Худонинг ғашига тегдик шекилли, шундоқ катта, гуркираган хонадондан мана шу тўрттагина етим қолиб турибди. Эҳ-ҳа, булар қачон

катта қозонни қайнатар эди-ю... Шуни олиб кета қол.
Сотиб бир кунингга яратарсан, ўғригина болам.

— Йўқ, йўғ-э, буви, ёмон ният қилманг. Ҳа-ҳув
дегунча бу кунлар ҳам унут бўлиб кетади. Яна катта
оилалар жам бўлади. Ҳатто бу қозон ҳам кичиклик
қилиб қолади. Уша етимларнинг ўзига буюрсин. Тўй-
ларида ўйнаб-кулиб хизмат қилайлик. Хайр энди, бу-
ви, мен кетаман, тоғ томон ҳам ёришиб қолди.

— Хайр, ўғригина болам, келиб тур.

— Хўп, она, хўп..

* * *

Мен ўша ўғри кишини танир эдим. Ҳалигача ҳеч
кимга кимлигини айтган эмасман.

1965, январь

АФАНДИ УЛМАЙДИГАН БҮЛДИ

Афанди даладан бир эшак ўтин териб, шаҳар бозорига олиб тушиб, уч мирига сотди. Қишлоққа қайта туриб йўл-йўлакай эшак қадамидан зерикиб ўша уч мирилик кумуш тангани ўйнаб келар эди: тангани ўнг бош бармоғининг устига қўйиб чертиб юборар, чап қўлининг кафтида илиб олар, яна чап бош бармоғи тирноғига қўйиб чертиб юборар, ўнг кафти билан илиб олар эди. Танганинг бир томонида пошшолик муҳр, иккинчи томонида «Хоқон ибни Хоқон Султон Сулфиддинхон Ғозий» деб ёзилган тамғаси бор эди. Афанди танганинг ўнги-терисига истеҳзо билан қараб:

— Эй, тавба, бир мисқол келар-келмас қалай аралашган кумуш бўлса, икки томогида ажи-бужи хатлари бўлса, на санъати, на қадр-қиймати бўлса, ана шу бир бурда тангага не-не кишилар муҳтож бўлса, не-не барно аёллар, не-не азамат давангирдай йигитлар саккиз нўхат оғирлигидаги шу темирга эртадан қаро кечгача ишласа... Шу танганг бўлмаса, обрўйинг бир пул, ақлу фаросатинг, илминг ҳемири, қавму қариндош бегона, дўсту ошно сендан узоқ, ҳамма эшиклар бетингга ёпиқ, бозор-ўчардан қадаминг қирқилган, бола-чақа оч, ўзинг яланғоч. Ажаб замона экан-да.

Ажаб замонада қолдик, яқолар бўлди этак,
Бўз пайтава бўлди, бошга чиқди патак.

Бунга сен нима дейсан, ханги ҳофизи майда қаддам?

Эшак Афандининг сўзига «маъқул» дегандай бошини силкитиб, қулоқларини бир-бирига уриштириб, бедана юриш қилиб кетиб борарди. Афанди танга ўйнашда давом этар эди.

Кеч кириб қолган. Учкўприк деган ерга етганида рўбарўсидан бир оқсоқ ит чиқиб ҳура бошлади. Афанди ҳам, эшак ҳам шунга алақсий кетиб, танга ичқи-

ниб ерга тушди, ердаги қайсидир тошга жиринг этиб урилиб, қайгадир йўқолди. Афанди топаман, деган хаёл билан эшақдан бафуржа тушиб, тангани қидира кетди. Кўтариб қарамаган бирор тоши қолмади. Танга ер ютгандай ном-нишонсиз эди. Қош қорайиб, шом тушди. Тополмаслигига кўзи етиб, танга йўқолган жойига атрофдаги катта-кичик тошларни йиғиб келиб қўйди. Эрта билан барвақт келиб яна қидираман, деган ўй билан қишлоғига жўнади.

Эрта билан тонг саҳарда келиб яна қидирди. Тангадан ном-нишон топилмади. Шунда Афандининг хаёлига бир гап келиб қолди:

— Ия, нега мен аввал ўйламабман? Кеча оқшом ҳам мендан бошқа кишилар шу ердан ўтгандир ёки бугун мендан олдин бир неча киши шаҳар томон тушгандир. Наҳотки шулардан биронтаси менинг тангамни топиб олмаган бўлса? Шулардан суриштириш керак!

Шу пайт устидан белини боғлаган, хачир минган бир йигитча шаҳар томон зудлик билан ўтиб қолди. Афанди шошилиб унинг жиловидан ушлади:

— Қаёққа қетаётирибсан?

— Амаким вафот қилиб қолдилар, жанозага айтиб юрибман.

— Бу ердан кеча ҳам ўтганмидинг?

— Ҳа, кечқурун табиб олиб ўтган эдим.

— Ҳа, баракалла! Тангани чўз!— деди Афанди.

— Қанақа танга?— деди йиғламсираб йигитча.

— Муғамбирлик қилма! Қанақа танга бўларди, уч мирилик бухор тангаси, сандан бошқа ит олармиди, бу ёққа чўз!

— Ман танга-панга кўрганим йўқ, қўйворинг, мулла ака! Улик мунтазир бўлиб қолади.

— Улигинг билан ишим йўқ, тангани чўз! Бўлма-са хачирдан ағдариб, дўппослайман.

Жанозага одам айтишдан кечикаётган йигитча ади-бади айтиб ўлтиришнинг фойдасизлигини англа-гач, ёнчиғини ковлаб уч мири чиқариб берди-да, шошилиб жўнаб кетди. Афанди тангани кафтига солиб ўнги-терисини синчиклаб кўрди:

— Йўқ, бу менинг тангам эмас. Менинг тангамда «Султон Сулфиддинхон» дегани қийшиқроқ ёзилган эди. Узимники топилмагунча қидираман. Аммо бу ҳам ортиқчалик қилмайди,— деб ёнчиғига солиб қўйди. Харсанга ўлтириб йўл кузатди. Бу навбат шаҳардан саккизта хурмача, катта сут челақ кўтарган ўрта

яшар бир қатиқфуруш обкаш кўтариб яёв келар эди.
Унга:

— Бир нафас тўхтанг, жонидан акаси! Шу йўлдан қачон ўтган эдингиз?— деди юмшоқлик билан Афанди.

— Илқ тонгда, Чўлпон юлдузи кўтарилганда.

— Баракалла,— деди Афанди,— қани тангамни чўзинг!

— Қанақа танга?

— Усмоқчиламанг, ука. Шу ерда кеча битта бухор тангаси йўқолган. Уни сиздан бошқа ҳеч ким топиб олмаган, албатта. Шу пулни чўзинг!

— Бўлмаган гап!

Гап можарога айланди. Можаро муштлашувга. Бир хурмача синиб, сут челакнинг қорни пачоқ бўлди. Афандига кучи етмаслигига кўзи етган қатиқфуруш битта уч мириликни бошидан етти айлантириб, Афандига узатди:

— Ма, ол, йўлтўсар, аблаҳ! Бола-чақангга ош бўлмасин, юручингга буюрсин.— У сўкина-сўкина синган хурмачасига, ноўрин кетган уч мирисига ачиниб, йўлига равона бўлди. Афанди ундан қоқиб қолган тангани ҳам текшириб:

— Йўқ, бу менинг тангам эмас. Бу танганинг кунгираси сийқаланиб кетибди. Меники зарбдан янги чиққан эди... Ҳай, майли, бу ҳам бир кунга яраб қолар,— деб киссага урибди.

Бугун Афанди ўтган-кетганлардан беш-ўн танга олиб қолган бўлса ҳам, бу тангалар йўқотган тангасига ўхшамас эди.

Ҳазил-ҳазил бора-бора касбга айланиб, Афанди Учкўприк бошида беш йилу уч ой қолиб кетди. Ҳар кунни ўтган-кетгандан ўз тангасини сўроқлаб, баъзилар билан яхшиликча, баъзилар билан муштлашиб, уч миридан олиб қоладиган бўлиб қолди. Кунига ўн-ўн беш танга тушиб турса ҳам, лекин бу тангалар йўқотган тангасига ўхшамас эди. Афанди, ўз тангамни топмай қўймайман, деб қасам ичиб қўйганлиги учун ўз аҳдидан қайтмас эди. Даладан шаҳарга, шаҳардан далага ўтувчи йўловчилар Афандининг бу тиқилинчига кўниккан эдилар.

— Назармамат, қайси йўлдан кетамиз, уч мири жинни томонданми ёки узоқроқ бўлса ҳам Ғирвон ошиб кетамизми?— деса, бошқа биров:

— Менда танга бор, яқингина Учкўприкдан кета-
всрамиз,— дерди кулиб.

...Аммо тепада худо бор. Афандининг қилиғига ҳамма кўникса ҳам, худо кўникмас эди. Беш йилу уч ойдан бери битта оқ булутга ёнбошлаб, узун резинка найли чилимда такбас чекиб кайф қилиб, чўзилиб ётган худо Афандининг қилиқларига гаши келиб, уни кузатар эди. Охири чидолмади. Битта югурдак фариштани зинғиллатиб Азроилни чақирғирди. Вазифаси кишилар жонини олиш бўлган қўрқинчли Азроил қўлтиғига бир катта китобни қисиб, худонинг олдига келиб таъзим қилди. Худо Афандини кўрсатиб:

— Бор! Анов банданинг йўқотган уч мирисини топиб бер, кейин жонини ол! У менинг ҳам, бошқа бандаларимнинг ҳам жонига тегди,— деди.

Азроил пастга қараб:

— Ия, бу мулла Насриддин Афанди-ку,— деди.

— Ҳа, ўшанинг жонини ол!

Азроил қўлтиғидаги рўйхат китобининг «Н» ҳарфидан Насриддин Афандини топиб, худога мурожаат этди:

— Соқолингга садақа бўлай, художоним, ўзинг ёзган мана бу тақдир китобида Афандининг ўлишига ҳали йигирма бир йил бор, ажали етмаган. Агар ҳозироқ жонини олсам, ердагилар орасида жанжал кўтарилади. «Ваъдасида турмайдиган бебурд худо» дейишади, сенга ишонмай қўйишади.

— Бўлмаса, қўрқит, чўчит, бу ҳунарини қилмасин. Бошқа енгилроқ ҳунар ўргатиб чиқ.

— Хўп,— деди-ю, битта чиккабел фариштани етаклаб ерга тушди.

Азроил эшак арава минган ҳандалакфуруш деҳқон сиёқида Афандига рўбарў бўлди.

— Бу ердан қачон ўтган эдинг?— деди Афанди унга дўқ аралаш.

— Бугун эрталаб.

— Бу ерда уч мирилик битта танга йўқолган. Ўшани сендан бўлак ит ҳам олмаган. Шу тангани эгасига, яъни менга қайтар-да, йўлингга кетавер.

— Бўлмаган гап,— деди Азроил.— Сен беш йилу уч ойдан буён уч миригни баҳона қилиб, худойим бандаларидан неча ўн минг танга ундириб олдинг. Бўлди қил! Бўлмаса, ҳозир жонингни оламан!

— Жонингни оламан?! Сен Азроилмидинг?

— Бўлмасам-чи!— Азроил шу заҳотиёқ ўз даҳшатли қиёфасига, эшаги эса чиройли бир фариштага айланди. Афандининг юраги шув этиб кетган бўлса ҳам, сир бой бермади.

— Битта эмас, етти Азроил бирдан келганингда ҳам жонимни олиб бўпсан, гапни айлантирмай тангани чўз!

Азроил билан фаришта Афанди шунча йиллардан бери пўстак солиб ўлтирадиган катта харсангни ағдариб ташладилар-да, тагидаги қуму тупроқларни тирноқлари билан тирмалаб, кўкариб, занглаб кетган тангани Афандига олиб бердилар:

— Ма, ол, тўймагур! Бу, ўша, сен йўқотган танга.

Афанди зиҳларидан ўзи йўқотган тангасини таниган бўлса ҳам, тан олмади:

— Бу меники эмас. Менинг тангам янги эди. Узимники топилмагунча шу ерда ўлтирганим-ўлтирган.

— Энди ўлтирмайсан,— деди Азроил.— Биз сенга осон, даромадли касб ўргатамиз, кунинг етиб ўлгунингча бемалол бола-чақангни боқасан.

— Қанақа ҳунар экан? Узимизникидақа мўмай касбни топиб бўлармиди,— деди Афанди.

— Биз сенга табибликни ўргатамиз,— деди Азроил...

— Табибчиликка илм керак, мен эсам ғирт саводсизман, алифни калтак дея олмайман, қизамиқ билан чипқонни бир-бировидан ажратолмайман, тақсир,— деди Афанди.

— Табибчиликка илмнинг ҳожати йўқ. Худди сендақа авомлардан табибнинг зўри чиқади,— деди Азроил.— Хотинингга элликта халта тиктирасан. Халталарга ҳар хил ўтларни қуришиб, уқалаб соласан. Беш-олти шинада ҳар хил ранго-ранг сувлар тайёрлайсан. Маҳаллангга бориб, тушимда ҳазрати Луқмон оғзимга тупуриб кетди, табиб бўлдим, дейсан. Сал кунда доврўғинг оламни босиб кетади. Қолганига мен ёрдам бераман.

— Сен қандай ёрдам берардинг?

— Ия, айтдим-ку ахир, мен Азроил — ўлим фариштасиман. Кимнинг ажали етганини мендан олдин биладиган кимса йўқ. Ким ўлади, ким қолади, мен сенга ишоратлар билан маълум қилиб тураман, яъни бир одам касал бўлди, сени табиб деб чақиртирадилар, сен билан қўшилишиб мен ҳам бораман. Сен мени кўрасану халойиқ мени кўрмайди. Агар мен бориб

касалнинг оёқ томонида ўлтирсам, билгинки, ўла касал ўлади. Агар бош томонида ўлтирсам, ҳар қандай оғир касал бўлса ҳам соғайиб кетади. Ана шунга қараб ишингни қилаверасан.

Афанди гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай, бу муомаллага кўнди. Маҳаллага қайтиб, ўзини табиб деб эълон қилди. Кўпчилик Афандини майна қилиб кулди, кўпчилик жиннига чиқарди. Бир қисм киши ишонди ҳам. Аста-секин Афандининг шуҳрати кўтарилиб, ихлосмандлари орта борди. Чунки унинг ишларига, биласизки, Азроил шерик эди. Ҳа-ҳу дегунча, ҳақими ҳозиқ мулла Насриддиннинг овозаси элу юртга тарқаб кетди. Кимни қолади, деса қолади, ўлади, деса ўлади. Табибгарчиликдан келадиган даромад катта. Ички-ташқилик тунука том, хўроз карнайли иморатлар, қўш хотин, тўрт келин, егани олдида, емагани кетида, бисоту бағал ҳаддан зиёд, элу юрт ўртасида обрўси башанг, босар-тусарини билмай кеккайиб кетган...

Ана шу зайлда йигирма бир йил ўтиб кетди. Осмондаги худонинг катта китоби ҳисобида Афандининг ўлим куни етиб келди. Бу гаплардан беҳабар Афанди ўзининг касал қабул қиладиган меҳмонхонасида шериги Азроилни кутиб ўлтирар эди. Соат ўндан ҳам ошиб кетди. Азроилдан дарак йўқ. Эшикда одамлар кутар, Афанди меҳмонхонанинг у ёғидан-бу ёғига юриб сўкинар эди:

— Бу нима деган гап! Шерик бўлгандан кейин хизматга ўз вақтида келиш керак-да!

Кута-кута чарчади шекилли, бахмал кўрпача тўшалган паркү ёстиқли сўрига бориб ястанди. Шу тобда десангиз, Азроил кўкдан иниб тушиб, тўғри Афандининг оёғи тагига ўлтирди. Афанди қўрқиб кетса ҳам, билиб билмасликка олиб, оёғини йиғиштирди. Азроилни койиган бўлди. Ён чўнтагидан йўғон занжирли, қўнғироқли тилла соатини олиб:

— Мана, қара, соат ҳам сал кам ўн бир бўлибди. Эшикда қирқ чоғли касал кутиб ўлтирибди. Сен бўлсанг арши аълода қайси ҳур қиз билан бекинмачоқ ўйнаб юрганикинсан...

— Шунақамикин,— деди табассум билан Азроил.— Аммо бугун сизнинг навбатингиз. Худонинг осмонидаги катта китобида сизнинг ўлимингиз бугун соат ўн биру ўттиз етти минутга тайин қилинган. Мен йигирма бир йиллик қадрдонлик юзасидан қирқ минутча олдин тушдим. Бола-чақаларингизни, ёр-ошна-

ларингизни чақиринг, васият қилинг. Кейин мен ор-
ритмай аввал эсингизни, кейин жонингизни оламан.

— Бўлмаган гапларни қўйинг,— деди Афанди,
довдираганидан сансирашини ҳам эсдан чиқариб.—
Эндигина табиблик ҳунарини мағзига етиб, оғзимиз
ошга етганда ўлимдан гапирманг! Яна бирон ўн-ўн
беш йил тотулашиб иш қилайлик.

— Иложи йўқ,— деди Азроил.— Қазойи қадарни
ўзгартиролмайман. Тайёргарликни кўринг! Гап билан
бўлиб, мана, яна тўрт минут ўтиб кетди.

Афанди яна анов-манов деб гап чўзаётган эди, Аз-
роил шиф этиб Афандининг ярим белигача жонини
олиб қўйди. Афанди жуда қўрқиб кетди.

— Ҳой-ҳой, тўхтанг-тўхтанг, бу нима қўполлик!

— Ҳали вақтим бор, мана энди бу гап бўпти,— деб
кулди-да, Азроил жонинг танобини бўшатиб ўз жо-
йига қўйди.— Васиятни бошланг, Афандим!

— Васият шуки,— деди Афанди,— мен ўз умрим-
да худойимга қўп гуноҳ қилган бандаман. Худонинг
бандаларига йўқолган тангам важдан беш йиллаб
озор берганман. Энди худойимга йиғлаб, тавба қили-
шим керак. Икки ракаат намоз ўқиб, илтижо қилишим
керак. Даргоҳи кенг худойим зора гуноҳларимдан
кечса. Сиз ҳам қасам ичинг. Шу икки ракаат намоз-
зимни ўқиб бўлгунимча жонимни олмай турасиз.

Азроил маслаҳат сўрагандай осмонга қаради. Ху-
до ҳали ҳам ўша оқ булутга ёнбошлаб такбас қилиб,
кайф сурар эди. Азроилнинг савол назарига: «Майли,
Афандига ижозат бера қол, икки ракаат тавба намози-
ни ўқиса ўқий қолсин», дегандай чап кўзини қисиб,
ижозат берди. Шундан кейин Азроил Афандига қа-
раб:

— Хўп, майли, намозингизни ўқинг. Ўқиб бўлга-
нингизча жонингизни олмайман,— деди.

— Қасам ич!

— Ўн саккиз минг оламни яратган якка-ягона ху-
дойимнинг номига қасам бўлсинки, икки ракаат намоз-
ингизни ўқиб бўлгунингизча жонингизни олмайман.

— Баракалла,— деди Афанди. Сўнг хотиржам нос-
қовоғини олиб ўзи кафтини тўлдириб битта отди.—
Ма, сен ҳам отасанми? Жуда зўр. Қорақишлоқнинг
толқошидан.

Азроил ҳўмрайиб қараб, индамади. Афанди таш-
қарига чиқиб таҳорат қилиб келди. Макканинг сурати
солинган жойнамозини ёзиб, қиблага қараб имирсилаб

намоз бошлади. Азроил жон оладиган асбобларини тайёр қилиб кузатиб турарди. Афанди бир ракаатгина намоз ўқиб ўлтирди. Салом бериб, юзига фотиҳа торгди. Бу деган, намоз тамом бўлди, дегани эди. Ҳовлиқиб қолган Азроил:

— Ия, Афандим, намозингиз чала қолди-ку, қолган бир ракаатини ўқимайсизми?

— Вақтим йўқ,— деди илжайиб Афанди.— Эшикда беморлар кутиб қолишди. Қолган бир ракаатини дунёдан зерикканимда ўқийман. Ҳаёт жуда ширин нарса, ҳунаринг жон олиш бўлгандан кейин сен буни тушунармадинг, аблаҳ!

Ана шу-шу бўлди-ю, Афанди ўлмайдиган бўлди, у бизнинг ҳаётий оламимизда ҳамма ишларимизга аралшиб, кулдириб, хушнуд қилиб юрибди. Азроил бўлса унинг орқасидан бир ракаат намозини қистаб неча юз йиллардан бери овора..

1965

ЭНГ РАСВО НОМАЗИ АСР

Тошкентнинг Қоратош ва Қўрғонтеги маҳаллалари бир-бирининг давомидай ерлар. Аслида-ку бу дўппидай ер бир маҳалла бўлиши лозим эди. Уша замонда, ҳарна битта элликбоши кўпайсин, битта камбағалга қоровуллик тегиб қолсин, деб бўлишган бўлса керак. Бўлмаса нима эмиш, биз ёшлигимизда яктагимизни этагини тугиб дум қилиб, иккита дўппидан қулоқ қилиб, яланг оёқ пиёда пойгага чопганимизда Қоратошу Қўрғонтеги у ёқда турсин, шунақасига Ялангқари, Эшак маҳалла, Тиконли мозор, Қўғирмоч маҳалла, Девонбеги — ҳаммасини бир зумда, «туф» деган тупукнинг кўпиги ўчгунча айланиб келар эдик. Паккамиз ҳам, маррамиз ҳам Лайлак мачитда бўларди. Ҳай, бу гаплар ўз навбатида яна айтилар...

Биз жуда ёш вақтларимизда, бундан эллик-эллик беш йиллар илгари Қоратош маҳалласида Мўмин сурнайчи, Қўрғонтеги маҳалласида Толиб сўфи ота деган икки чол яшар эди. Мўмин ота 1923 йилда бир юзу беш ёшида вафот қилган. Ўз сўзи билан айтганда у Нодирабегим, Маъдалихонлар Бухоро амири томонидан сўйилганда гўёки «ғолиб» амир Насруллонинг пароканда қўшинини Уратепагача мажбуран кузатиб қўйган созандалар ичида сурнай чалиб борган экан...

Толиб сўфи ота бўлса руслар Тошкентга келганда ўттиз етти ёшда бўлиб, биринчи маротаба рус қолипидида гишт қуйган гиштчилардан экан. Бир киши унинг гашига тегса кўкрагига уриб: «Ҳа, менда нима қасдинг бор, менга ярим пошшонинг¹ ўзи «маладес» деган йигитман! Унга Оқ уй қуриб берган мен бўламан! Исловодни² қурган ҳам мен бўламан! Устингдан ҳокимга арз қиламан!» — дегувчи эди.

¹ Губернатор демоқчи. (Автор эскартиши.)

² «Слобода» сўзининг бузилгани. (Автор эскартиши.)

Хулласи, бу икки чол бир-бирларига замондон, қадрдон дўст, жўра эдилар. Мўмин ота ўз ҳаётида ўн минглаб тўйда сурнай чалган киши. У мунгли «Наво» ни бутун савту тароналари билан чалганда не-не қизлар эриб кетиб, йигит қўйнига кирганини сезмай қолишган. У «Сувора» ни янграганда жанг майдони қизиб кетган, не-не паҳлавонлар, ботирлар от ўйнатиб ёвга босириқ қилганлар. У сурнай чалмагунча бирор уйда чақалоқ туғилганига ҳеч ким ишонган эмас. Ҳатто шундай воқеа ҳам бўлган экан. Мўмин отани кимдир жанозага айтиб кетибди. Унинг қулоғига: «Фалончининг хотини туғди», деб эшитилибди. Бир маҳал десангиз, ўғиллари Болтабой, Тешабойларни бошлаб қўшчилдирма, карнай, бир жуфт бачча билан, кўча-кўйни шовқин-суронга тўлдириб, «бали-бал-е-е-е» лаб қичқириб, жанозанинг устига кириб боришибди. «Ҳай-ҳай» га қулоқ солиш қаёқда! Яхши ҳам шу ерда Наби миршаб турган экан, «чур-р-р-р» этиб ҳуштагини чалибди-да, қиличини яланглатибди.

— Бас, падарлаънат меҳтарлар! Ҳаммангни қама-таман!

Ана шунда десангиз, Мўмин ота тушмагур сурнайни «ғийқ» этиб тўхтатибди-ю, кавушини қўлга олиб, чилдирма қўлтиқлаган ўғилларини олдига солиб жуфтакни ростлаб қолибди. Бўлмаса маҳалла йигитлари, ўлик эгалари оқ калтак-қора калтак қилишига сал қолган экан.

Тўй-ҳашам дегани ҳар куни бўлавермайди, бола ҳам ҳар куни туғилавермайди, сурнай ҳам ҳар куни чалинавермайди. Агар сурнайчи узоқ вақт сурнай чалмай қўйса лунжи тортишиб, қаришиб, дами калта бўлиб қолиши мумкин. Пахсачининг оёғи ишлайди-ю, сурнайчининг лунжи. Сурнайчи-карнайчиларни боқадиган мучаси ахир лунжи-да! Лунжи қанча кенг бўлса, ҳар бир лунж ҳўкизнинг пуфагидай шишолса, унда сурнайдаги узун авж ўзини кўрсатади. Шишиб турмаган лунж нимаю сувга ташланган қозон нима? Ана шу сабабдан Мўмин ота миққий боқар эди. Кўп одамлар Мўмин отага тухмат қилиб, «Бу чол қуш гўштига ишқибоз, овга чиқиб туради. Бедана уролмайд келганда гуррак бўлса ҳам еяверади», дейишса ҳам, бу бўлмаган гап. Мўмин ота миққийни камоли касби важҳидан боқади. Бўлмаса, томошага лайлак боқибди, дегандек, Мўмин отага миққийнинг нима кераги бор? Керагини шуки, ана шу миққийни ҳам боқиш керак. Бир товуқ-

қа ҳам дон, ҳам сув, деб бекорга айтилмаган. Хўш, миққий нима еб, нима ичади? Гарчанд, миққий соҳибчангал ов қушлари ичида қирғий, қарчиғайдан орқада турадиган, беданадан бошқасини ололмайдиган кичик қуш бўлса ҳам, ўз чамасида илвасин ейди. Миққийнинг илвасини — тухуминг қурғур чумчуқ бўлади.

Хўш, Мўмин ота чумчуқни қаердан олади? Мачитдан, Тузоқ қўядими? Йўқ, бу муғамбир, ўғри чумчуқ тузоққа илиниб бўпти. Мўмин ота чумчуқларни туппак билан овлайди. Туппак деганимиз — бир қулочдан узунроқ ёғоч, ичи ҳавол найсимон асбоб бўлиб, ковагига ёш боланинг чимчилоғи аранг сиғади, холос. Мўмин ота бир кафт тоза соғ лойга қўлида обдан ийлов бериб, ундан хом олчадай зувалак узиб, оғзига солиб, оғиз нами билан «лў-лў-лў» қилиб гўлак ясайди. Гўлак тайёр бўлиб — оғзида туради, кейин чумчуқ мўлжалга олинади. Гўлакни туппакнинг тешигига қўйиб, лунжни шишириб, бор кучи билан «Пуп!» деб отилади. Қарабсизки, чумчуқ оёғингизнинг тагига қулаб тушибди. Ана шунда Мўмин отанинг лунжи ҳам машқидан қолмайди, сурнай чалиш учун доим шай бўлиб тураверади, уйда эса миққий ҳам тўқ. Ана — ҳамма сир шу! «Мўмин ота қуш гўштига ишқибоз», деган одамлар бекор айтибди.

Қўрғонтеги маҳалласида бир кичик, деворсиз ғариб мачит бўлгувчи эди. Мачитнинг ўзига ярашиқ хонақоси, каттакон ҳовузи, ҳовуз атрофида икки юз чоғлик ар-ар тераги, бир ярим одам бўйи келадиган, хом ғишдан ясалган мезанаси, мезанасининг бош томонида ўйиқ дарчаси бор эди. Мақташга арзиганда минора деб айтардим, аммо бу минора бўп бўпти, мезана эди, холос. Мачит ёнида эски мактабхонаси ҳам бор эди — мен шу ерда ўқиганман. Маҳалланинг имоми ва бизнинг домламиз Ҳасанбой номли ўттиз ёшли чиройликкина бир киши эди.

Толиб сўфи ота лой ишларида узоқ вақт ишлаб чарчаб қолди-ёв. У кунига икки мингдан ортиқ ғишт қуйишга кучи келмай қолганда, маҳалланинг катта-кичиклари ўртага олиб:

— Толиб ота, қўйинг энди, бас қилинг, қариб қолдингиз. Ғишт қуйиш, иморат кўтариш ёшларнинг иши. Сиз мачитимизга сўфилик қила қолинг, бир кунингиз ўтиб қолар, — дейишди. Бундан аввалги сўфи Исломбой ўта диндор ва нашаванд киши бўлиб, ўтган рама-

зонда намозшомга азон айтиб туриб мезанадан мункиб кетган, жаннати бўлган эди.

Шундай қилиб, Мўмин ота ва Толиб сўфи ота бир-бирлари билан тотув, баҳамжиҳат, сирдош, улфат, бир қовоқдан нос тортишиб, бир қумғондан чой ичишиб — биттаси сурнайини чалиб, чумчуқ овлаб; биттаси сабаби тирикчилик — намозга, жанозага азон айтиб яшаб келардилар. Аслида-ку, Мўмин отанинг боши саждага теккан эмас, намоз ўқимасди. Қайси сурнайчи намоз ўқибдики, Мўмин ота ўқисин? Баъзи-баъзида дўсти Толиб сўфини тўйга олиб бормоқчи бўлиб қолса узоқдан туриб, мезанадаги сўфига имларди.

— Толиб, Толиб,— деб қўлини лагандан ош егандай қилиб кўрсатиб «тўйга борамиз» деган ишорани қилар эди.

Унга жавобан Толиб сўфи овозсиз қулоқ қоқиб, бир қўлини силтаб, узоқни кўрсатарди. Бу: «Шошмай тур, мана буларнинг азонини айтиб берай, намозига турмайман, бирга кетамиз», дегани бўларди. Бирга тўй оши ейишга кетар эдилар. (Нафсамбирни айтганда, қиз тўйининг оши бошқа ошлардан ширин бўлади-да!)

Афсус, афсус... Ҳамма ишга шайтон аралашмай турмас экан. Ўртада балойи нафс деган нарса бор. Балойи нафс бўлмаганда Мўмин отага лунжу миққий, туппагу чумчуқнинг нима кераги бор эди? Балойи нафс деган шайтон ўртада бўлмаганда Толиб ота «Толиб сўфи» деган ном олмай, тинчгина ғиштини қуйиб юравермасмиди! Тагин хўжайини — ўрис мастеровойга — «Моя совсем бог пойдеш» («Мен энди худойимнинг хизматига кетдим», демоқчи бўлса керак), деб ишдан бўшаб келганини айтмайсизми! Агар шайтон ўртага тушмаганда бу икки чолнинг тотувлиги ҳалигача чўзилиб келиши мумкин эди. Битта расво намози аср сабаб бўлди-ю, бу икки дўст ўртасидан қора мушук ўтди, ит оралади, пахса урилди, икковларини иккита олабуқа икки томонга қараб сузиб ажратди.

Воқеа бундай бўлган эди.

Қўрғонтеги ўттиз чоғли хонадонга эга кичкина бир маҳалла. Унга Иванов бойнинг пиво заводидаги гудогидай ўткир овозли ёш сўфининг кераги йўқ. Шунинг учун ҳам Толиб сўфининг минғир овози маҳаллага кифоя қилар эди. Унинг айтадиган азонини аслида азон деса ҳам бўлади, демаса ҳам. Шунчаки бир ундов. Чунончи, унинг: «Ҳайю алас салот», деган товуши узоқдан «Ҳайнан ҳанан ҳаноо» бўлиб эшитиларди.

Бу кеч маҳалладаги намозхон хонадонларда намозхонлар таҳорат янгилаб намози асрга азон кутиб турардилар. Бирданига Толиб сўфи отанинг одатдагидан кўра бақирганроқ овози чиқиб қолди. Азон сўзлари ичида «астаъфирулло-о», «наузанбилло...» ва яна аллақандай азонга бегона сўзлар ҳам эшитилар эди. Дадам:

— Ие, нима гап бўлди!— дедию таҳоратини чала қолдириб, саллани қингир қўйиб, мачит томонга югурди. Акам, мен ҳам унинг орқасидан чопдик. Йигирма-ўттиз чоғли одам, мезанада — Толиб сўфи, қуйида Мўмин сурнайчини ўртага олиб хахолашарди. Толиб сўфи ота ғазаб билан сурнайчига ўдағайлаб, азон айтишда давом этарди:

— Ҳу, қуш гўшти еган онангни... оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар! Ҳу, шишган лунжинг-га... Муҳаммадун расулилло-о! Падари лаънат миққийбоз... Муҳаммадун расулилло-о! Пастга тушганимда кўрасан... Ҳайю ҳанан ҳано-о!.. Қари эшак... Муҳаммадун расулилло-о... Қўшмачи, гурракхўр... оллоҳу акбар...

Толиб сўфининг сўкишларига Мўмин сурнайчи ҳам бўш келмас эди. Ҳар бир сўкишга ўрни-ўрнида жавоб қайтариб турарди:

— Бўкираверма, аблаҳ! Тушолмасанг ... еб чиқармидинг! Сурнайчилик қўшмачи деб сенга ким айтди? Толиб — ўрис қолип! Энди сўфи бўлиб қолдингми, ароқхўр!

Ажойиб азон ўртасида хонақоҳдан югуриб чиққан Ҳасанбой домланинг «ҳай-ҳай»ига Толиб сўфи қулоқ ҳам солмас эди, қайтага азонга яна гап қўшилиб кетган эди:

— Сен аралашма бесоқол... оллоҳу акбар!..

Хайр, бир амаллаб Толиб сўфи отани оёғидан торгандай қилиб мезанадан тушириб олдилар. Ха-ха-хо, тарала ичида воқеани суриштирдилар.

Маълум бўлишича, Мўмин сурнайчи мачит теракларига ин қўйган чумчуқларни овлаб юрар экан. Битта полопон чумчуқни мўлжалга олибди. Эндигина туппани «пуп» дейман деганида фирром чумчуқ «пир-р» эйтиб аввал мезананинг бошига қўнибди. У ерга мўлжал олганда мезананинг дарчасига қўнибди. Шундан бошқа чумчуқ қуриб қолгандай, туппак шу ерга тўғриланибди. Мўмин ота гўлагини «пуп»лаганда Толиб сўфи «Ҳайю алал фалоҳ», деб ўнг томонга бурилиб тишсиз оғзини карнайдек очган экан, туппакнинг ўқи сўфи

отанинг лак-лукини уриб қўйибди. Чумчуқ эса аллақачон яна терак бошига қочган экан. Сўфи ота гўлакни «гулт» этиб ютиб, азонни қайта бошдан юқорида айтганимиздек «чиройли» сўзлар билан безаб қичқирмоқда экан.

Уша куни шу қангома, гангур-гунгур билан овора бўлиб намози аср ҳам, намозшом ҳам қолиб кетди. Фақат у кунгина эмас, маҳалламизда намози аср, намози шом ўқилмайдиган бўлиб кетди. Пешинни-ку ҳеч ким ўқимасди, чунки ҳамма ишда бўларди.

Эртасига дадам нонушта вақтида кабар топиб келдилар. Қўғирмоч маҳалланинг имоми Возгон тўрам айтибдиларки: «Қўрғонтегида бўлган бу воқеадан кейин кечаси билан китоб кўриб чиқдим, аммо Абомуслими Соҳибқирон, Аҳмад замчии Қулоҳдароз замонларидан то қанузгача ўтган намози асрлар ичида ҳеч бундоқ равсо намози аср ўтмаган экан».

Мана энди шу воқеага эллик йилдан кўпроқ вақт ўтди. Ҳали ҳам йигит-яланг ўртасида бирортаси сўкиниб сўзланса, оғзи шалоқлик қилса:

— Нима бало, бу ҳам расво намози асрда туғилганларданми? — деб қўядилар.

Тошкент. 1965 йил, 7 июнь

ҲАСАН КАЙФИИ

(Халқимизнинг юмористик эртакларидан)

Бир бор экан, бир йўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, қарга қақимчи, чумчуқ чақимчи экан, деганларидек, осмон тоғорасининг остида, ер тарвузининг устида бир подшоҳи азим яшар экан. Ери шунчалик кўп эканки, унга қарам қишлоқлардан биттадан гувалак йиғганда ҳам бутун сарой аҳлига сағана қуришга етар экан. Унга қарам фуқаролар шунчалик кўп эканки, агар ҳар биттасидан биттадан қўноқ олинса ҳам, тўққиз хумда бўза солса бўлар экан. Лекин подшо, киши бошига биттадан қўноқ эмас, бир қопдан ўлпон солишни яхши кўрар экан. Подшо кулолларга битта сспол тоғора ясатиб, катта мачитнинг эшигига қўйиб қўйган экан. Фуқаролар навбат билан келиб шу тоғорага ўлтирар эканлар.

«Сол тоғарага кетингни, сизга ҳам бир танга, сизга ҳам бир танга», деган солиқ шу подшонинг замонасида расм бўлган экан. Ана шу подшо десангиз, эртадан кечгача тахтда ўлтиравериб жуда зерикар экан. Бекорчиликка эрмак, деб одамларни осиб кўрар экан, сўйиб кўрар экан, қиш кунларида совуқ сувга пишиб кўрар экан, тирноқларининг тагига ғаров юргизиб кўрар экан, бари бир, кўнгли очилмас экан. Кейинчалик бориб эрта билан, тушда, кечқурун бир чиннидан ичиб турадиган кўкнориси ҳам кайф қилмай қўйибди. Сайроқи қушлар, уришқоқ ит, хўрозлар ҳам кўзига ёмон кўриниб қопти. Уришқоқ маст нортуяларга этик тиктириб кийгизиш, тошбақа пойгалар ҳам шунинг замонасида қоидага кирган экан. Кейин, бош вазирнинг маслаҳати билан кечалари шаҳар айланиб, фуқароларнинг сиру асрорига, гапирадиган гапларига айғоқчилик қилиб юрадиган бўлиб қолибди.

У устига малла тўн кияр экан, энгагига от тўрвадек катта оппоқ соқол боғлар экан, бошига лайлак уядай салла ўрар экан, қўлига узун яшил таёқ ушлаб

олар экан, сарпойчанг оёгига учи қайрилган балаид ўкчали сағри кавушни илиб, кўча айланар экан. Уни бу суратда кўрган кишилар: «Епирай, бу киши Хизр-микан, Илёмикан, қайси пайгамбар экан, ё худоимизнинг амакиваччаларидан биттасимикин?» деб гумон қилишар экан.

Куллардан бир куни аввал оқшомда кўча айланиб юрган подшо, шаҳарнинг утта чеккасида бир бўйра-икки бўйра эни экин-тикинлар ўртасида қаққайиб қолган бىр чалдивор уйга кўзи тушибди. Катта ҳовуз ўртасида бир палла ёнғоқ пўчоқдай турган бу лой томли кулба тўрт томондан тирговичлар билан тиралиб, қари байталдай аранг турар, эски эшиги юзига ёпиқ, ойна ўрнига ёғланган қоғоз ёпиштирилган дарчасига ичкарида ёқилган сўник шамнинг қизғиш, бемадор шуъласи тушиб турарди. Кулба ичидан кимнингдир, ранда емаган, дўриллаган овози хиргойи қилар эди. Подшо эшик тирқишидан мўралаб, қулоқ солди. Қандайдир ўрта ёшли бир киши шоир Ҳофизнинг:

«Кишти шикастагонем, э боди шурта, бархез,
Бояд ки боз бинем он ёру оширо», —

«Кемамиз синиб, дарё ўртасида қолганлармиз, эй ёқимли шамол, тезроқ эсиб бизга қирғоққа чиқишга ёрдам бер. Кошки ўша ёру ошналаримизни қайтадан кўролсак», деган байтини куйлар эди-да, ҳар дам олганда: «Ишқилиб, ақл билан меҳнатим бор бўлсин», деб қўяр эди. Таажжубда қолган подшо эшикни тақиллатди. Ичкаридан:

— Марҳамат, кираверинг, бу эшикнинг қулфу занжири йўқ, марҳамат, — деган овоз келди.

Подшо ичкарига кирди. Уй эгаси ҳангу манг бўлиб, тавозе билан салом бериб кутиб олди. Подшонинг сазлати уни довдиратиб қўйди шекилли, қандай илтифот қилишини ҳам билмай эловсираб:

— Хизмат, тақсир, хизмат? — дер эди.

— Мен сенга қўноққа келдим, — деди унга подшо.

— Ҳай, ҳай, — деди уй эгаси, — ўзи келган қўноқ атойи худо.

Югуриб бориб кўҳна бир сандиқ устига тахлаб қў-

йилган эски ўрин-бошдан бир кўрпачани олиб тўрға ёзди, ёнбошига бир бўз лўлабурма болиш қўйди.

— Қани, марҳамат, ўз уйларидек бемалол ўлтирсинлар...

Подшо кавушини ечиб, таёғини деворга суяб, кўрсатилган жойга ўтирди. Уй эгаси ўртага бир кир дастурхон ёзди, фотиҳа ўқишдилар. Уй эгаси шу фотиҳага ҳам: «Ҳақ илоҳим, ақлимиз билан меҳнатимиз бор бўлсин», — деб қўшиб қўйди.

— Хўш,— деди подшо,— сиз кимсиз, нима тириклик қиласиз?

— Аввал ўзларидан сўрасак бўларди, тақсир? — деди мезбон.

— Мен ҳазрати Хизр бўламан, жаҳон кезиб, худонинг яқин бандаларидан хабар олиб юраман. Эрта намозни Қуддуси шарифда ўқиган эдим, пешинни Истамбулда ўқидим, намозгарни Машҳадда, шомни Теҳронда, хуфтонни Бухорода ўқидим-да, сизнинг шақрингизга келдим.

— Ҳай, ҳай,— ёқа ушлаб, кўксига тупурди мезбон,— чақмоқдан ҳам тез юраркансиз-а, тақсир. Авлиёга икки дунё бир қадам, деганлари шудир-да.

Подшо мийиғида кулди:

— Худди шундай. Шак келтирмай, ишона беринг. Қани, хўш, энди ўзингиз...

— Менинг исмим Ҳасанбой, мусаллас ичишни яхши кўраман. Шунинг учун халойиқ менга Ҳасан Кайфий деган лақаб қўйган. Катта Чорсуда ямоқчилик қиламан. Менга кунига битта танга етади. Шунинг учун битта тангани топгунча ишлайман. Кейин сўзан, бигизни йиғиштириб, иш қутимни ёпаман. Ортиқчасининг кераги йўқ. Ундан у ёғига маликанинг пошнаси узилган бўлса ҳам ямайдиган аҳмоқ йўқ. Ишқилиб, тақсир, ақл билан меҳнат омон бўлса бўлгани...

— Шунақа денг,— деди подшо ўсмоқчилаб.— Хўш, бу мамлакатнинг подшоси ким, адолатли подшолар данми?

— Тўғри, тўғри, бир хотинининг исми Адолат эмиш деб эшитганим бор. Лекин менинг катта даргоҳлар билан ишим йўқ. Мен ўз меҳнатимни биламан. Топган бир тангамга иккита нон олиб бирисини оқшом, бирисини эрта билан ейман. Ярим қадоқ гўшт, бир боғ ўтин, бир шиша шароб, битта анор, битта шам олиб ҳужрамга қайтаман. Шўрва қайнатаман.— Ҳуж-

ра бурчагидаги девор ўчоқда қайнаб турган кичкина тош қозонни кўрсатди.— Анорни мана бу косачага эзиб, ўртасига шамни ўтқазаман. Анор сувининг қизил шуъласи менга ёқади, тақсиргинам. Мана бизга қўноқ бўлдингиз, биргалашиб шўрва ичамиз. Тақво қилмангиз қиттай-қиттай шароб тотинамиз,— деб кулиб «Хизр»га қаради.

— Биз ҳам андак тотинсак бўлаверади, чунки шаробнинг ўзи ҳаром эмас, унинг бадмастлиги ҳаром,— деди подшо.

Ўртага нон синдирилди, икки сопол товоқда шўрва сузилди. Бир шиша шаробни икковлашиб сипқардилар. Ширин суҳбатда, чала, қуён уйқусида тонг ёришиб борар эди. Сўз орасида подшо сўради:

— Сиз, Ҳасан Кайфий, ҳадеб: «Ақлим билан меҳнатим бор бўлсин», деяверасиз, бирон марта на худо, на подшоҳингизни эсламайсиз. Подшоҳимиз омон бўлсин, бошимизга соябон бўлсин, худо ёр бўлсин, деган дуоларни ҳам гапингизга қўшиб қўйсангиз бўлмай-дими?

— Бе-е,— деди Ҳасан Кайфий.— шу кичкина рўзгоримга уларни аралаштириб нима қиламан? Худо ҳам текинга иш қилмайди, унга қурбонлик, закот-ушр керак: мен буларни қаердан оламан? Подшо билан худонинг тили бир, бири бирини суяйди. Фуқаро билан қанчалик иши бор? Подшога бўлса турли-туман ўлпон, солиқ, даҳяк, у-бу керак. Иннайкейин, подшо деган махлуққа доим бўйин эгиш хуш ёқади. Менинг солиқ тўлашга бисоти-бағалим йўқ. Сиз, тақсир, бизнинг подшонинг тоғора солиғини эшитмаган кўринасиз,— деб ҳиринглаб кулиб қўйди.— Шунинг учун менинг сифинадиган нарсам — ўз ақлим, ўз меҳнатим, тақсир. Бошқасидан ҳеч қандай илинжим йўқ.

— Аввало шуки, одоб керак: ўз подшоингизни махлуқ деманг, подшо деган худонинг ердаги сояси бўлади-я!

— Мен ҳам шундай деяпман-да, тақсир, соядан бирон нарса умид қилган киши аҳмоқ бўлади,— деди Ҳасан Кайфий.

— Астағфирулло,— деди «Хизр»,— борди-ю, шу бугуннинг ўзидаёқ подшоҳингиз: «Менинг мамлакатимда ямоқчилик қилиш ман этилади, кимда-ким ямоқчилик қилса дорга осилади», деган буйруқ чиқариб қўйса нима бўларди?

— Ушанда ҳам ақл билан меҳнат саломат бўл-

са, бир эви топилиб кетади, тақсир — деди Ҳасан Кайфий.

— Кўрамиз, қачонгача шу эътиқодда тура олар экансиз,— деб пичинг қилди подшо. Унинг нияти Ҳасан Кайфийнинг оғзидан «Подшо саломат бўлсин», деган сўзни юлиб олиш эди. Аммо у бу суҳбатда ниятига етмади.

Тонг хўрози қичқира бошлагандан кейин меҳмон кўзгалди:

— Энди мен бораёй. Эрта намозни шаҳрингиз жомеида ўқишга ният қилганман.

— Бу оқшом ҳам меҳмон бўладиларми?— сўради Ҳасан Кайфий.

— Нега сўрадилар?

— Чунки бу оқшомда сиз менинг насибамга шерик бўлдингиз. Бугун оқшом ҳам менинг кулбамда кўнмоқчи бўлсангиз, икки танга ишлашга қаракат қиламан, нон тўртта, шам иккита, гўшт бир қадоқ шароб икки пиша бўлади, тақсир,— деди Ҳасан Кайфий.

— Бўлмаса, албатта келаман,— деди кулиб подшо.

Ҳасан Кайфий подшони кузатиб қўйиб ҳужрасига қайтди, қолган-қутган нонлар билан нонушта қилди. Ҳужрасини йиғиштирди, қуёш терак бошига келганда ҳар галгидан барвақтроқ иш қутисини кўтариб, Катта Чорсуга йўл олди. Чунки бу оқшом ҳам унинг қўноғи бор, икки танга ишлаши керак.

Энди шинни бозорни босиб гала қассобликка етганда Катта Чорсу томондан иш қутисини қўлтиқлаб ҳовлиқиб, энтикиб келаётган бир-иккита дўсти — ямоқчиларни кўриб қолди.

— Ҳасанбой, орқангга қайт, Ҳасанбой, иш расво, Ҳасанбой, орқангга қайт!

— Кайфий, хонаи мо сўхт, фармойиши олий ҳазрат, фармойиши подшоҳий...

— Ўзи нима гап, ўзи нима гап, тушунтирсаларингчи, ўзи нима гап?

— Пошшомиздан буйруқ чиқиб қолди. «Менинг мамлакатимда ямоқчилик уят,— дебди, ким ямоқчилик қилса, дорга осаман»,— дебди,— деди касбдошларидан бири Мамашариф чокдўз.

— Ҳм,— деди Ҳасан Кайфий,— падар лаънат Хизрнинг айтгани бўпти-да: йўқ, қўлга туширолмайдди, ҳади ҳам меҳнат саломат бўлсин...

Югуриб уйига қайтди. Бувасидан қолган бир эски арра билан олчин тўқмоқ бўлгувчи эди. Артиб-суртиб шуни кўтарди, белига тешасини қистирди. Қўшнисининг катта табар болтасини қарз олиб, ўтин бозорига бориб ёлловчи кутиб турди. Омадига бир йигит келиб, олтига тўнкани ёриб беришни ундан сўради. Йигитнинг мўлжали бир сўм бўлса ҳам Ҳасан Кайфий хизматиغا икки танга сўради. Йигит арзон мардикор топилганига қувониб, Ҳасанбойни уйига олиб кетди.

Ҳасанбой демаганингиз ўқ еган арслондай ихраб-сиҳраб тушга ҳам қолдирмай ўтинларни ёриб, икки танга иш ҳақини олди. Бозорга қараб югурди. Уринлатиб ҳаражат қилди: тўртта сўлқилдоқ, седана сепилган обинон, икки шиша шароб, бир қадоқ гўшт, иккита шам, иккита анор, икки боғ оқ ўтин...

Кулбасига қайтиб, шўрвага уннаб кетди, тош қозоннинг тагига ўт қўйди. Кеч оқшомдан аллавақт ўтганда Хизр қиёфасидаги подшо Ҳасан Кайфийнинг эшигига қулоқ солар эди, ичкаридан Ҳасан Кайфийнинг одатдаги, хумга ари қамалгандай гўнғирлаган яллasi эшитилар эди:

«Кишти шикастагонем, э боди шурта, бархез,
Бояд ки боз бинем он ёру ошноро....»

Ҳа, ишқилиб, ақл билан меҳнат саломат бўлсин.

Хизр эшикни тақиллатди. Ҳасан Кайфий:

— Марҳамат, пирим, марҳамат, бу эшикнинг занжиру қулфи йўқ, ўз уйларидек бемалол кираверсинлар.

Яна кечагидан зиёда такаллуфотлар билан: «Салому алайкум, алайкум салом»дан кейин, меҳмонни тўрға ўтқазди.

Бу оқшом икки анорнинг сиқилган суви ўртасига ўтқазилган бир қўша шамнинг қизғиш шуъласи кулбага айрим бир файз бериб турар эди.

Сопол косаларга шўрва қуйилиб, нонлар ушатилиб, икки пиёладан шароб ичилгандан кейин:

— Хўш, ҳазратим, шаҳримиз жанобларига манзур бўлдими, қаерларни саёҳат қилдилар?— деб сўради Ҳасан Кайфий.

— Бай-бай-бай,— деди «ҳазрати хизр»,— гарчанд, икки олам оралиғини минг бор саёҳат қилган бўлсам ҳам, бундай шаҳри азимни учратмаган эдим. Кўча-кўйларини, мачиту мадрасаларини айтинг, аҳли фуқаросини айтинг, одамлари ўз подшоларига итоатли, ҳамма ерда унинг омонлигини тилайдилар. Кеча сиз айтган мачит олдидаги подшолик тоғорага мен ҳам ўтириб кўрдим. Гарчанд, кетим тоғорага сизмаган бўлса ҳам, бир танга солиғини тўладим. Кошки эди, ер юзи подшолари ҳам шундай адолатли бўлсалар, бай-бай,— деди.— Қани, хуш, ўзларидан сўрайлик.

— Бе, тақсир,— деди Ҳасан Кайфий,— кечаги нафасингизга фаришта омин деган экан. Катта Чорсуга етар-етмас «ямоқчиларни осаман», деган подшонинг буйруғи чиқиб қолди. Жуфтакни тўғрилаб уйимга қайтдим.

— Хўш-хўш?— деди «Хизр».

— Кейин арра, болта кўтариб ўтинчилик қилдим. Ишқилиб, ақл билан меҳнат саломат бўлсин экан. Икки танга пул ишлаб, мана, жанобингиз келишингизга қозонни қайнатиб қўйдим.

— Боракалло, боракалло,— деди «ҳазрати Хизр».— Мабодо, эртага подшо ўтинчиликни ҳам ман қилиб қўйса нима бўлади?

— Ушанда ҳам ақл билан меҳнат саломат бўлса, бир эви топилиб қолар, тақсирим,— деди Ҳасан Кайфий.

Аллавақтгача чақчақлашиб, шаробнинг кайфини суриб, кайф ўртасида қуш уйқуси қилиб мудрашиб ўлтирдилар. Тонг ёришай деганда меҳмон:

— Мен бугун тонг намозини Хаста имомда ўқишга ният қилганман, менга жавоб,— дея ўрнидан қўзғалди. Ҳасан Кайфий уни кузатиб, ҳужрасига қайтди. Қумғон қайнатиб, қолган-қутганлар билан нонушта қилди. Кейин арра, болталарни кўтариб, ўтин бозорига қараб равона бўлди.

Ҳасан Кайфий Кўмир саройга ҳали етгани ҳам йўқ эдики, кеча ўтин бозорда кўрган бир неча ўтинчилар нафаслари оғизларига тиқилиб:

— Ҳасан ака, қоч-чи қоч! Бошингни панага ол! Пошшоликдан, ўтинчилар осилсин, деган буйруқ чиқиб қолди,— дедилар.

— Уйгаму жўнайверсинлар, охун кишим

Кайфий! — деди Содир полвон деган бир уйгур арракаш.

— Ҳм, — деди Ҳасан Кайфий, — оббо хотинталоқ Хизр-эй, айтганча, кеча нафас қилган эди. Хизр деганча бор экан-а...

Шошилиб кулбага қайтди. Ҳужранинг шифтида, тоқилар орасига қистириб қўйилган бир эски меш бор эди. Уни олиб бориб булоқ суви билан тоза ишқаб юмшатди, ичини булоқ сувига тўлдирди. Мешни белига кўтариб, шўрва ичадиган иккита сопол косани олиб, чоршанба куни бўлгани учун қўй бозорга жўнади.

Орқасида бир меш муздек булоқ суви, қўлида коса, бозор оралаб иссиқ кунда чанқаб қолган бозорчиларга оби худойи улаша бошлади.

— Оби худойи, оби худойи, текин сув, ҳазрати Уккоша булоғининг суви, табаррук сув, муздай сув!..

Чанқоқлар коса-коса сув ичиб, баъзилар ҳеч нарса бермас, баъзилар косага бир тийин, икки тийин, беш тийин ташлаб кетар эдилар. Ҳаш-паш дегунча, мешдаги сув ярим ҳам бўлмасдан Ҳасан Кайфийнинг мўлжалидаги икки танга нақдгина қўлга кирди. Қанчадан-қанча сувсовларнинг илтимосига ҳам қулоқ солмай, қолган сувни тўкиб ташлаб мешни буклаб қўлтиққа урди, бозорга қараб югурди...

Тун оқшомда қиёфасини ўзгартирган подшо эшик қоқиб келганда Ҳасан Кайфий ўзининг қадрдон «Кишти шикастагонем»и билан машғул ва ора-чора хўрсиниб: «Ҳа, ишқилиб, ақл билан меҳнат саломат бўлсин», сўзини айтиб шўрва шопириб ўтирар эди.

Яна кечаги оқшомдагидек суҳбат давом этди, кайф қилдилар. Утирган жойда унча-мунча от уйқуси ҳам қилиб олдилар. Бир-бирлари билан ҳоли аҳвол сўрашдилар. Ҳасти Хизр Тиллашихбой мачитини мақтаб кетди. Кейин Ҳасан Кайфийдан ҳол суради. «Хизр» подшо буйруқларидан қаҳ-қаҳ уриб кулган бўлди.

— Ҳай-ҳай, кўп адолатли буйруқ чиқибди, подшо-ҳингиз саломат бўлсин, худо унга ёр бўлсин. Дарҳақиқат, шундай кўркам шаҳарнинг ҳуснига ямоқчи, ўтинчи, мешкобчига ўхшаган паст кишилар доғ бўлади. Менга қолса ҳаммасининг осилгани маъқул, — деди у.

— Ҳм, ҳов, маъқул, тақсир, нафасингиздан ўргилай! — деди энсаси қотиб Ҳасан Кайфий.

Бу бедард меҳмонни ўлғудай дўппослаб, оч биқинига тепиб қайдаб чиқаришга Ҳасан Кайфийга қос меҳмондўстлик одоби йўл қўймас эди. Тонгга яқин, яна кечқурун келишга ваъда бериб, кайр-хўшлашиб меҳмон жўнади. Бу тонг Ҳасан Кайфий нонушта ҳам қилмади. Меҳмоннинг қораси кўздан ўчгандан кейин тикка булоқбошига жўнади. Бу ердан шаҳар мешкоблари сув олардилар. Битта-битта келган мешкобларга сув олдирмай тўхтатиб турди. Мешкоблар йигирма кишига етгандан кейин:

— Биродарлар, — деб сўз бошлади Ҳасан Кайфий, — шу йигирма киши икки тийиндан икки танга йиғиб берсаларинг сизларга бир хушхабар айтаман. Икки тийинларингга арзийди.

Мешкоблар бир-бирларига қарашиб, ҳамён ковлаб икки танга йиғиб Ҳасан Кайфийга беришди. Ҳасан Кайфий бафуржалик билан икки тангани киссасига солиб:

— Энди биродарлар, хушхабар шуки, уйларингга тарқайвурларинг. Ҳали замон пошшоликдан «Мешкоблар дорга осилади» деган буйруқ чиқади, — деб сўзини тугатмаган ҳам эдики, пошшоликнинг жарчиси от ўнатиб овоз қўйиб келди:

— Пошшоликнинг фармойиши: шаҳарда мешкоблик ман қилинади. Кимда-ким буйруққа қулоқ солмай мешкоблик қилса, дорга осилади!!

Уз бошининг ташвишида қолган шўрлик мешкоблар чилнинг боласидай тумтарақай тарқалиб кетдилар. Ҳасан Кайфий бозорга қараб чопди...

Ҳасан Кайфий ҳужрасидаги бу оқшомги суҳбат ҳам ўтган оқшомлардагидай серчақчақлик билан давом этди.

Яна ҳар галгидай бир-бировларининг кундуз кунлик саргузаштларини суриштирдилар. «Ҳазрати Хизр» бугунги намозларини Зангиотада адо қилганлигини баён қилди. Айниқса, адолатли подшонинг мешкобларни дорга осин ҳақидаги фармойишидан ғоятда мамнун бўлганлигини айтди.

— Қани энди, ер юзида мингта подшо бўлмасдан биттагина шундай адолатли подшонинг ёлғиз ўзи бўла қолса, — деган эзгу орзуни баён қилди. Кейин Ҳасан Кайфийдан бугунги булоқбосида қилган ишларини айтиб беришни сўради.

— Э, тақсири олам,— деди Ҳасан Кайфий,— ақл билан меҳнат саломат бўлса, киши лол қолмас экан. Мен бугун нима иш қилганимни жони дилим билан сизга айтиб беришим мумкин. Лекин нафасингиздан чўчиб қолдим. Бошида мен сизнинг Хизрлигингизга ҳам унча ишонмаган эдим. «Мен Хизрман», деганингизда, ҳа, энди шунчаки гиёванд, мияси айниган чолдир-да, деб қўя қолган эдим. Лекин қилган нафасларингиз кетма-кет ўринлайверганидан Хизр эканлигингизга энди ишондим. Шунинг учун ҳам бугун қилган ишларимни сизга айтмайман. Айтсам, тагин биронта совуқ нафас қиласиз-да, ишимнинг пачавасини чиқарасиз.

— Йўқ, йўқ, худо ҳаққи, ёмон нафас қилмайман, айтаверинг, на яхши, на ёмон нафас қилмайман...

— Бўлмаса, айта қолай. Бугун мен қизиқ иш қилдим. Кеча оқшом сиз: «Пошшолик мешкобликни бекор қилса нима қиласан?» деган эдингиз. Икки-уч тажрибадан ўтказганим учун, ол-ҳа, мешкобларга ҳам нафас кетди-ку, деб ўйладим. Сизнинг кетингизданоқ булоқбошига югурдим. Мешкобчиларга, бир хушхабар айтаман, деб икки тийин-икки тийиндан йиғиб беришини сўрадим. «Ҳозир ҳамманг тарқал, пошшонинг буйруғи чиқади», дедим. Айтганимдай бўлди. Еб ўтирган зиёфатингиз ақлнинг каромати, мешкобчиларни огоҳлантирилганлик эвазига йиғилган икки танганинг зиёфати. Яна тўғриси, жанобингизнинг қутлуғ нафасларининг зиёфати. Бемалол еб-ичаверинг, тақсир, ишқилиб, бугун тинч ўтирайлик, нафас қилманг.

— Қойилман,— деди «Хизр»,— айтган гапингизда турадиган ўжар эътиқодли одам экансиз. Шундай зеҳн билан...

— Э, бас қилинг, тақсир, бас! Бу ёғига ўтманг!

— Йўқ, йўқ,— деди «Хизр»,— ёмон ният қилмоқчи эмасман, бир эҳтимолни айтмоқчиман, яхши эҳтимол...

— Яхшиси ҳам керак эмас.

— Йўқ, демоқчиманки, шундай зеҳн билан подшоҳга навкар бўладиган йигит экансиз, эҳтимол...

— Ана холос,— деди Ҳасан Кайфий,— бундан ҳам расво нафас бўладими, тагин бу эҳтимол эмиш, мен

аҳмоқ бўлмасам, биринчи куниеқ сизни ҳужрага таклиф қилармидим, эҳ, аттанг, аттанг!

Ҳасан Кайфий бу нафасдан жуда ранжиди. Тонг отди. «Хизр» жўнагунча палагда тухум ютгандай миқ этмай, жим ўтираверди, уни кузатиб ҳам қўймади.

«Хизр» жўнагандан кейин, ярим соат ўтар-ўтмас бир отни миниб, яна бир отни етаклаган бир сипоҳи йигит қамчи даста билан эшикни тақиллатиб қолди.

— Ҳасан Кайфий, Ҳасан ака, деган киши шу ерда турадимми?

— Шу ерда, шу ерда,— деб Ҳасан ака ташқарига чиқди. Қараса, бошдан-оёқ қуроолланган, мўйлови шопдай бир ҳарбий йигит. Бошида дубулға, эгнида совут, билагида қалқон, қўлида найза, елкасида камон, бир ёнбошида садоқ, бир ёнбошида қилич.

— Ҳасан ака сизми?

— Мен, мен бўламан.

— Сиз пошшонинг хос навкари бўлиб тайинландингиз. Мана бу яроғ-аслаҳаларни кийинг, тақининг! От ҳам сизники. Тез бўлинг, мен билан саройга юринг!

Ҳасан ака баднафас Хизрни сўка-сўка уч пуд келадиган темир-терсақларни кийиниб, тақиниб, бояги сипоҳи ёрдамида отга аранг миниб, саройга жўнадилар. От ўлгур ҳуркович экан, йўлда бир замбил ғалтак думалатиб кетаётган кишидан ҳуркиб Ҳасан Кайфийни олиб қочишига, кўтариб уришига оз қолди.

Саройда уларни бош мирохур билан навкарбоши кутиб олди. Ҳасан акага вазифасини тушунтира бошладилар.

— Сиз подшонинг хос навкарисиз,— деди навкарбоши.— Бир қўлингиз қилич дастасида, подшо ўтирган тахтнинг орқасида уни қўриқлаб тик турасиз. Мабодо, подшонинг ҳаётига бирор хавф туғилса, ким бўлмасин бошини шартта чошиб ташлайсиз. Моянангиз қирқ саккиз танга. Ойнинг ўттизида оласиз. От таги билан ўзингизники, ем-хашаги ҳам сиздан. Эрта билан соат саккизда келиб, кечқурун бешда кетасиз. Кундузлари от пошшолик охурида бўлади. Туш вақтида сарой аҳлларига бир марта шулон қайнатилади, бирор коса ичингиз мумкин. Шулон ҳақи ичсангиз-ичмасангиз моянангиздан ушлаб қолинади. Шу қоидаларга итбат қилмасангиз, бўйингиз чопилади. Мана бу ҳужжатга

бармоқ босинг. (Ҳасан Кайфий ичида Хизрни сўка-сўка бармоқ босди.) Омин облоку акбар. Сизга худо ва худонинг ердаги сояси бўлган адолатли подшоқимиз ёр бўлсин.

Ҳасан Кайфий тахт орқасида қилич қабзасини ушлаб кўзини юммай, уч пуд темир-терсак елкасидан босиб қотиб турар эди. Ичида: «Еспирай-эй, бу баччағар Хизр менинг ўз ишончимдан айнатмоқ пайига тушди шекилли. Бугун қоидадаги дастурхон ёзиш учун икки тангани қаердан оламан? Шарманда бўладиган бўлдим. Ё ақлим, ё меҳнатим, ўзларинг менга мадакор бўлларинг!» — деярд эди.

Соат тўртлардан ошганда подшо ҳарамга кириб кетди. Ҳамма сипоҳларга, шу қатори Ҳасан Кайфийга ҳам жавоб бўлди. Дарров бориб оғилдан отни ечди. Бошқа навкарлар ёрдамида отга миниб пичоқ бозор томон йўртиб кетди. Унинг бошига ялтироқ бир фикр келган эди. Унинг пичоқчи дўсти бўлиб, шунинг дўконига борди. Пичоқчи Ҳасанни бу қиёфада кўриб, ранги қув ўчиб, дағ-дағ қалтираб қангу манг бўлиб қолган эди.

— Қўрқма, қўрқма! Усти бошим бошқа бўлгани билан мен ўша ўзингнинг Ҳасанинганман. Мана шу қиличимнинг тиғи Исфиҳоннинг байзо пўлатидан бўлган. Шунинг синдириб сотсам оласанми?

— Жоним билан оламан.

Ҳасан қилични суғуриб, пичоқчига узатди. Пичоқчи тиғни обдан текшириб, эговга солиб кўрди.

— Яхши экан, асил экан.

— Қанча берасан?

— Олтмиш танга.

— Чиқаз пулингни!

Ҳасан қилични бўғзидан тўрт энли қолдириб, қолганини сумбага қўйиб синдириб пичоқчига узатди. Пичоқчи тиғни олиб, пўстак тагига яширди. Нақдина олтмиш тангани Ҳасанга санаб берди.

Ҳасан қоидадаги икки тангали бозор-ўчарини қилиб, кулбасига қайтди. Ечинди, отнинг ҳам устидан аслаҳа, эгар-жабдуқларни олди. Боғдор қўшнисини чақириб чиқди.

— Уртоқ, — деди, — мана шу от кечқурун соат бешдан эрта билан саккизгача сеники. Ер сурасанми, мойжувоз ҳайдайсанми, аравага қўшасанми, ихтиёрингда. Аммо ҳар кун эрта билан яхшилаб тўйдириб, қаши-

лаб, совутиб менга топширасан. Бу ҳаром ўлгур, кундуз пошшолик охурида боқувда ётади.

Бу таклифга қўшниси жон-жон деб кўнди, отни етаклаб олиб кетди.

...Кеч оқшомда «ҳазрати Хизр» келганида Ҳасан Кайфий ҳеч нима бўлмагандай қадрдон ялласини айтиб шўрва шопирар эди.

Навбатдагидай бемалол, хушқайф, серчақчақ суҳбат давом этар эди.

«Хизр» бугун қаерда намоз ўқиганини айтди. Ҳасан Кайфийдан аҳвол сўради.

— Овора бўласиз, айтилмайди, тақсир. Нафасингизни шамол учирсин, бўлди-е!

— Худойи таолонинг бирлиги ҳурмати, подшоҳимизнинг шафқат ва меҳрибонликлари ҳурмати, чурқ этган нафас қилмайман. Фақат менга мана бу қозиқларда осиглиқ қалқон, қилич, дубулгаларнинг эгаси кимлигини айтсангиз.

— Қасам ичинг, ҳазрати Хизр!

— Нафас қилсам, каламулло урсин!

— Бўлмаса айта қолай, бу аслаҳалар кеча қилган нафасингиз натижаси. Мен подшоға навқар бўлиб қолдим.

— Қутлуғ бўлсин, муборак бўлсин, хўш, бу кунги зиёфатнинг харажати қаердан бўлди, мойнани нақд берар эканларми?

Ҳасан Кайфий қилич воқеасини яширмай айтди. Кейин қилични қозиқдан олиб:

— Эндиги қолган эллик саккиз тангани шифтга қистириб қўйдим. Мойна чиққунча ҳар оқшом зиёфат, тақсир. Қиличга бўлса тахтадан тиг йўниб улаб қўйдим. Мана, кўринг...

Қилични суғуриб кўрсатди. Дарҳақиқат, тигнинг синган қисмига тахтадан тиг қилиб, жуда ҳунармандлик билан уланган эди.

— Тасанно,— деди Хизр,— аммо...

— Сўз қила кўрманг, сўз қила кўрманг, қасам ичгансиз.

— Сўз ҳам қилмайман, нафас ҳам қилмайман. Аммо эҳтимолимни айтаман.

— Эҳтимолингиз қурсин, қани, айтинг-чи?

— Мабодо, эртага подшоҳ бировга ғазаб қилиб, сизга: «Ҳасан, бу гуноҳкорнинг калласини чоп!»— деса, унда нима бўлади?

— Минг лаънат, ишнинг аталаси чиқди, Хизр

бўлмай хинзир бўлинг! Тагин қасам ичган эди-я, бу жумса. Ҳа, майли, бўлар иш бўлди, ўшанда ҳам ақл билан меҳнат саломат бўлсин. Бир иложи топилиб қолар.

Бугун ҳам Ҳасан Кайфий тахт орқасида қўли қиличнинг дастасида қаққайиб турар эди.

Шулон вақти яқинлашиб қолганида, подшо билан вазир ўртасида жанжал чиқиб қолди. Бош вазир Олабайтал қишлоғига тушган ўлпон ҳаддан ташқари ортиқ бўлганлигини, камайтириш зарурлигини айтар эди. Ужар подшо қайтага қайсарлик қилиб ўлпоннинг икки баравар оширилишини буюрар эди. Вазир билан подшо ўртасида олди-берди гап кучайиб кетди. Ғазабига чидолмаган подшо орқасига қараб:

— Ҳасан, вазирнинг, бу аблаҳнинг бошини чоп! — деб амр қилди.

Ҳасан югуриб бориб вазирнинг икки қўлини орқасига боғлади. Подшонинг олдига тиз чўктирди.

— Подшоҳим бир эмас, ўн вазирнинг бошини оёгингиз тагида садақадай юмалатишга тайёрман. Аммо бу шўрликнинг бола-чақаси кўп. Иннайкейин, Олабайтал қишлоғида менинг аммам бор. Кўп бориб тураман. Вазирнинг гапи тўғри, қишлоқларнинг аҳволи ночор, халқ оч, яланғоч. Асли ўлпон олинмаса ҳам бўлади.

— Падар лаънат, навкар, — деди бақириб подшо. — Уз подшонгга маслаҳат беришга сенга ким ҳуқуқ берди? Вазирнинг бошини ҳозир чоп! Бўлмаса ўзингнинг бошингни кестираман!

— Менинг учун битта вазирнинг бошини чопиш чумчуқ сўйишдан ҳам осон. Аммо худо билан маслаҳат қилиб олай. — Ҳасан Кайфий кўкка юзини тутди, қўлини муножотга кўтарди: — Эй, бор худоё! Ўзинг кўриб турибсан, ҳукм сенинг ҳукминг. Мен ҳозир вазирнинг бошини чопишим керак. Агар подшо ҳақ бўлса, қиличим қиличлигида қолсин. Агар вазир ҳақ бўлса, қиличимнинг тигини пўлат эмас, тахта қилиб қўй! Облоҳу акбар, — деб қилич суғурди.

Қиличнинг тиғи гўё тахтага айланиб қолган эди.

Ҳасан Кайфий, қиличини кўтариб деди:

— Адолатли худойимдан айланай, вазир ҳақ экан, мана, подшоҳим, ўзингиз кўринг.

Ҳасан Кайфий тахт томонга ўгирилиб қараса тахт-

да подшо эмас, «Хизр» ўлтирибди. (Подшо ясама оқ соқолини иягига боғлаб олган эди).

— Э, ҳа,— деди Ҳасан Кайфий.— Хизр ҳам ўзим, подшо ҳам ўзимман десангиз-чи, тилимиз битта денг, қўша-қўша кароматлардан сезинқираган эдим-а, тақсир...

Шундай қилиб, подшо Ҳасан Кайфийни ўз ишончидан айнита олмади. Ҳасанга ўз хоҳишини ўтказолмади. Уни саройдан ҳайдаб чиқардилар. Мана энди Ҳасан Кайфий ҳам умрининг охиригача ўз ақли, ўз меҳнати соясида фароғатда ҳаёт кечирмоқда.

1965